नैत्रवार्त्तिकटीका न्यायसुधा द्वितीयाध्याय
चतुर्थपादः

४२६९

१

ह्वयतितन्त्विति २

तं-टी ॥ ॥ श्रीगणपतये नमः॥ ॥ ॥ यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्म्मधर्म्मः प्रकरणात्॥ तत्र बहुत्वविशेषणस्य विज्ञानोपयिकत्वाद्
१ यावज्जीवस्थितोक्तिमात्रार्थत्वं सूचयितुमाह॥ बहुत्वेति॥ चिंताया लक्षणासंगतिमाशंकते॥ नन्विति॥ परमतेन परिहरति॥ केचिदि
ति॥ स्वमतेन प्रयोगभेदाभेदफलतया संगतिं वक्तुं प्रक्रमते॥ अत इति॥ ननु शब्दान्तरादि[illegible] प्रमाणकस्य भेदस्य लक्ष
णार्थत्वात्तेषां चोत्पत्तिविज्ञापनेन भेदकत्वात्स्वरूपभेद एव व्यापारावगतेः प्रयोगभेदाभेदचिंताया न लक्षणसंगतेत्याशं
क्याह यद्यथैवेति॥ प्रयोगांगभूतस्य गुणस्याहत्यप्रयोगासंयोगासन्नवे प्रयोगविधिविज्ञापनेन प्रयोगभेदकत्वस्यावेद्याधिकरणे
कृत्वादितत्त्वात्प्रयोगभेदेपि व्यापारोस्तीत्याशयः॥ लक्षणसंगतां चिंतामाहतदिहेति॥ यावज्जीवशब्दस्य पूर्वपक्षे कालल
क्षणा उपादेयगुणपरत्वात्सिद्धान्ते च निमित्तपरत्वात्तथापि वावछेदकत्वलक्षणगुणत्वोपपत्तेरगुणत्वयस्य भेदकाभेदकत्व उपादेय
विचारात्कर्म्मविपरिछिन्नेः प्रकरणान्तरन्यायायोगेप्यनुपादेयात्वय निमित्तभेदविज्ञानान्तरं बुद्धिस्थत्वोपपत्तेः प्रकरणांतर
चिंतयापि संगतिः संभवतीति सूचयितुं यावज्जीवशब्दः कालपरत्वे वकाम्यप्रयोगे सायं प्रातः कालावरुद्धेऽथमावास्यायाम राम
पराह्णे पिंडपितृयज्ञे नश्वरत्वीतिवदवछेद्यावछेदकत्वेन कालद्वयसमावेशोपपत्तेर्जीवनपरिमितस्य कालस्य निवेशास १

न्नवादभेदकत्वं निमित्तपरत्वे तु तस्यावश्यकत्वापादकत्वेन काम्यप्रयोगे निवेशायोगाद्भेदकतेति गुणनिमित्तभेदा
भेदचिंतार्थं काललक्षणगुणपरो यावज्जीवशब्दो निमित्तलक्षणगुणपरो वेति विचारस्वरूपं सूचयितुं गुणशब्दः। कस्मा
द्धि हिंसाद्येककर्म्मधर्म्मः कर्त्तृधर्म्मो वेति चिन्ताकृतेत्याशंक्य प्रयोगभेदाभेदफलासौ चिंतेति दर्शयितुमाह। तत्त्वेति। काल
लक्षणस्य गुणस्य काम्यप्रयोगे निवेशमन्नवादभेदकत्वसिद्धौ कर्म्मधर्म्मत्वोक्तिरिति सूचनार्थः कालशब्दः काम्यप्रयो
गस्य सायंप्रातः कालसमापनीयत्वेन तस्मिन्यावज्जीवकालस्य निवेशायोगाद्भेदकत्वं न विद्यतीत्याशंका। निरासार्थं ताम्पा
सोक्तेः सायमित्यादिना सूचिता। निमित्तलक्षणगुणस्यावश्यकत्वापादकत्वेन काम्यप्रयोगे निवेशायोगाद्भेदकत्वसिद्धौ नि
यमाख्यस्यावश्यकत्वस्य कर्त्तृधर्म्मत्वान्नियमलक्षणार्थकर्त्तृधर्म्मोक्तिरिति सूचनार्थं नियमविधिलाभ्योक्तमुपपादयितुं याव
कर्त्तृताविनीत्याद्युक्तं। नियमस्य कर्त्तृधर्म्मत्वोपपादनार्थं स्वार्थेत्युक्तं। स्वकाले विहिताकरणादुत्पन्नस्य दोषस्य नाशायेति कां
तेपि काले कर्त्तव्यत्वज्ञापनार्थं जन्मवानाशस्यात्मप्रयत्नरूपलावनालाघवोपपत्तिसूचनाय स्वार्थशब्देनोक्तस्यासिद्धार्थमि
त्युक्तं। निषिद्धाचरणजन्यदोषनाशार्थत्वाभ्युपगमे त्वनाचरितनिषिद्धस्याकर्त्तव्यत्वापत्तेर्नावश्यकत्वसिद्धिः प्रायश्चित्तत्वे

तं॰ री॰ नत्वाविधानाद्वो पानडरितत्त्वयार्थत्वे ग्निहोत्रादेः किंक्रियमाणमितिविस्तरेणचोपानडरितत्त्वयार्थताग्निहोत्रा
२ देस्तंत्रसारे स्मालिन्निरस्ता।उपानडरितत्त्वयार्थत्वेदोषस्थविहिताकरणजन्यमेवडुरितंविहितकालसमीपेप्राप्तत्वाद्दा
इः पूर्वस्यादत्ततेर्यज्ञात्यर्थवाविवेनग्रहणफलप्राप्तिलक्षणवीपपन्नेरुपानडुरितमसिद्धेत्यव्याख्येयः।प्रकरणे दो
2 षप्रसक्ते रितिहेत्वभिधानादध्ययमेववार्त्तिककृतोभिप्रायोलक्ष्यते।अनर्थपरिहारार्थत्वमात्रहेतुत्वंतुपूर्वधानाद
युक्तं।पूर्वसंध्यांजपंस्तिष्ठन्नैशमेनोव्यपोहतीत्यादिस्मृतिक्षनिशांतविहितकर्मानुष्ठानजन्यमेनोनैशमित्येवंव्या
ख्येयं।यद्वाव्यापापमकार्षमनसावाचाहस्ताभ्यांपद्भ्यामुदरेणशिश्नेत्यादिमंत्रवर्णोपिमनःप्रभृतीनामव्यासक्तावाद्वा
ऽयंतविहितकर्मानुष्ठानेनयत्पापमकार्षमित्यवंव्याख्येयः।संध्योपासनमात्राज्ञिसर्वपापक्षयेसतिश्चाग्निहोत्राद्यनु
ष्ठानेकःप्रवर्त्ततउद्दिमात्रात्एकस्यउत्तपेकक्षोत्यवगंतुंनशक्यते।अतोस्मडक्तरीत्यैवपापनाशार्थतोचिता।एतच्चसर्वका
लेकृतस्यैककारणाकर्मण्यक्रतेकालान्तरेनैष्फल्यापत्तेःकाम्यवन्नित्यस्यापिलोपशंकानिरासायोक्तं।शास्त्रेणत्व राम
रणजन्यदोषाभावायैवाग्निहोत्रादेःकर्त्तव्यतोच्यतइतिवक्तुंदोषप्रागभावस्याजन्यत्वाद्धाद्वृथाचायोगमाशंक्यप्राग २

लसाधनत्वे ४ विधि ४ त्वात्तदकरणस्यप्रत्यवायोत्पादक २

सतोपिदोषस्योत्पत्तिप्रतिबंधः यागलावपरिपालनार्थो लावयितुंशक्यइतिपरिहारसूचनायानर्थरूपस्यावस्क
रूपस्यासङ्गस्यदोषस्यपरिहारायप्रतिबंधायेत्युक्तं अग्निहोत्रादेर्विहितत्वात्तदकरणस्यप्रत्यवायोत्पादकत्वात्त
त्परिहारार्थंविधिरित्यर्थोन्यास्यय मपरिहार्यस्यान्तरशंकात्वविधिकर्मशक्यारनादित्वात्परिहरणीया।अन्यथाविहि
तत्वात्फलसाधनत्वाच्चतादर्थ्यंनैरित्यर्थोन्यायस्ययमपरिहार्यंस्यात्।जीवननिमित्तकस्यापिप्रयोगस्यानिमित्तैकादे
कत्वमेवस्यादित्याशंक्यसायंप्रातःकालावच्छिन्नस्यजीवनस्यनिमित्तत्वात्तस्यचप्रतिदिवसंभेदात्प्रयोगभेदोपपत्तिंवक्तुं
कालजीवनस्यसत्त्वात्तेपिकालापादनाशंकेरनुष्ठानायोगात्तत्कालीनस्यजीवनएवसत्पनुष्ठेयत्वावगतेरर्थात्कालवि
शिष्टस्यैवजीवनस्यनिमित्ततावसीयतइत्याशयः।फलतःसंगतिमुपपादितामुपसंहरतितेनेति।यदीतिसंदेहहेतुलाघ्या
लोचनयावैतद्वगम्यतइतिसूचनार्थंलाघवेत्युक्तंयावज्जीवशब्दस्यनिमित्तपरत्वेविधिद्वायोगाद्विध्यन्वयाकालपरत्वसू
चनाद्यावज्जीवशब्दःकालपरोनिमित्तपरोवेतिविचारार्थोगम्यतेविपरीतशब्देनचसिद्धान्तेजुहोतेर्विधिविचोक्त्वाभेदंविना
विध्ययोगात्कर्मस्वरूपभेदस्यचसन्निधौचविनाभागादित्यत्रनिरस्तत्वात्प्रयोगभेदाभेदविचारस्यापिसूचनात्तस्ययोग्यतया

समुदायस्यानिमित्ततोक्ता।कालस्यांगत्वेपिअनुपादेयत्वादन्यकालीनजीवन ५

तं॰री फलत्वावगम्यत इत्याशयः ॥ मूलव्याख्यार्थं किं तावदिति तदर्थं व्याचष्टे किं तावदिति । अभ्यासशब्देनाभ्यासापादककालप-
३ रता [illegible] यावज्जीवशब्दस्यास्य वितेति दर्शितं कालेत्युक्तं । पूर्वपक्षतात्पर्यं दिशद्व्याख्यार्थः । पक्षशब्दः कालविधिपक्षे व
3 कालान्तरनिभिन्नाभ्यासविधिपक्षे च तत्कालरूपमभ्यासरूपं च यथैव कर्माङ्गत्वेन वाञ्छितं तथैवोपपद्यत इत्यर्थः ॥ उत्तरार्द्धं व्या-
चष्टे कालो नो हीति । सन्निधानापरपर्यायाधिकारलक्षणप्रकरणानुग्रहसंभवाशयेनाशंकते नन्वेति । तथापि कथं लावाम्-
कप्रकरणबाधो दुर्वार इति परिहरति सत्यमिति । ननु कालस्याप्युपादेयत्वाद्यच्छब्दोपबंधलक्षणत्वेन तदनुपादेयत्वस्य विधि-
प्रतिबंधकत्वाद्विधेयत्वानुपपत्तेर्यावज्जीवशब्दोक्तत्वेऽप्यंगत्वायोगेन प्रकरणानुग्रहासंभवात्प्रकरणानुग्रहार्थं यावज्जीवे-
क्तेः कालपरत्वस्य वचनार्थो विधिशब्देन युक्त इत्याशंक्याह यद्यपीति । यज्जीवनं तस्मिन्सति यजेतेति कालनिमित्तपक्षयोः
समानायामपि वचनस्यैकावप्राप्तप्राधिफलत्वाद्विधेर्यच्छब्दोपबंधात्स्वरूपस्य सिद्धत्वप्रतीतावप्यंगत्वविषयविधिप्रति-
बंधायोगादनुपादेयत्वेन यच्छब्दोपबंधादनुवाद्यतयातासमानस्यापि कालस्यानुवादविपरीतं विधानं यागस्योपादेय- राम
त्वाद्विधेयतयातासमानस्य विधिविपरीतोऽनुवादः कथ्यत इत्यर्थः ॥ यावज्जीवशब्दोक्तकालानुवादान्यथानुपपत्तिकल्पि- ३

ताभ्यां सविद्याशयत्वेतु विधक्तेोरस्यासत्योपादेयत्वाद्विधेयत्वं प्रसादेव प्रतीयत इत्याह अथवेति। अस्यासत्योपादे
यत्वेनोपादेयकर्मान्वयायोगमाशंक्य प्रकरसेनोपादेयत्वेपि कर्मणो विध्यन्तरप्राप्तत्वेनोद्देश्यत्वोपपत्तेः स्वरूपेणान्वयोपपा
दनार्थमवेत्युक्तं। नतु कर्मणः प्राप्तत्वेनोद्देशसंभवेयावज्जीवोक्तेर्निमित्तपरत्वेपि कालनिमित्तान्वयान्यथानुपपत्तिक
ल्पितस्यावश्यकत्वस्योपादेयत्वात्कर्मोद्देशेन विध्यनुपपत्तेर्न विधानव्याकालपरत्वं सूचयितुं शक्यमित्याशंक्य कर्मानं
गत्वेनावश्यकत्वं विधेयत्वेपि न कर्मोद्देशापत्तेरित्याह कर्त्रिति। निमित्तान्वयस्यावश्यकत्वापादकत्वस्य सूचनार्थं कर्तव्यधर्मशब्दे
न लक्षणया निमित्तपरतोक्ता। एवं वेति लिंगदर्शनमाध्यस्थायाः स्पष्टम् एवं वेति। तस्मादिति सर्वपक्षोपसंहारः स्पष्टं व्याचष्टे तस्मादि
ति। कर्तुर्वाकृतिसंयोगात्। यावज्जीविकइति स्पष्टेण वा शब्दस्यार्थ्यायकर्तृशब्दस्यार्थकर्तुरिति स्पष्टं धर्मशब्दाक्ष
तेरस्युक्तमाशंक्योपपादयितुमाह धर्म इति। अत्र च कर्तव्यधर्मश्चोद्यत इत्येतावता इति ज्ञातृत्वावयवव्याख्या कर्तव्यधर्मोक्ते
श्च यावज्जीवशब्दस्य निमित्तपरत्वसूचनार्थत्वान्निमित्तान्वयापादितस्यावश्यकत्वस्य काम्यप्रयोगेतूपपन्नेः प्रयोगान्वयसि
द्धिसूचनार्थो नियमशब्द इति तेनेत्यादिना सूचितं। हेतुः प्रत्यक्षर्बंकृतिसंयोगस्याख्यार्थं कृतश्च्यादिना स्पष्टं व्याचष्टे। कृत इति॥

ननु जीवतेः श्रुतित्वेनत्वोपपन्नावपि यावच्छब्दस्य निमित्तानभिधायित्वात्कथं निमित्तपरत्वपक्षे यावज्जीवपदस्य श्रुतित्वेनत्वं
कर्त्तव्यताया विनश्वराख्यातप्रत्ययस्योपपन्नत्वेऽपि श्रौतत्वाद्विशेषणान्निमित्तपक्ष एवाख्यातस्य श्रुतित्वेनत्वे किं रयुक्तेत्याशंका
निरस्यन्नश्लोकं व्याचष्टे इहेति। ह्यासिवादिना यावच्छब्देन जीवनस्य यावत्कर्त्तृताविवक्षरूपेण सामस्त्येन श्रुतत्वेव विशेषणा
त्सर्वेषां सायंप्रातःकालभेदभिन्नानां जीवनानामनुष्ठानान्वयप्रतीतेः कर्म्मणि च जीवनविधौ स्वप्रयोजनप्रयुक्तस्य
कर्मानुष्ठानस्य कादाचित्कत्वाद्यावच्छब्दोक्तायाः सर्वेषां जीवनस्याभेः प्राप्यमानत्वेनानुवादायोगाद्युगपत्कालीनत्वाच्च जी
वनानामेकस्मिन्प्रयोगे साहित्यानुपपत्तेः प्रयोगभेदाद्भेदपकालाभावाद्वाशंक्यसंपादनत्वेनस्याभेर्विध्युपयोगाद्यावच्छब्दा
नर्थक्यापत्तेर्न्निमित्तत्वे तु यावन्निमित्तं नैमित्तिकस्यावश्यकत्वाद्यावच्छब्दोक्तस्यानुवादोपपत्तेर्यावच्छ्रुतिसामर्थ्यान्निमित्त
त्वावगतेर्यावज्जीवपदस्य श्रुतित्वन्निर्वंधयथाख्यातप्रत्ययस्य प्रकृतिभूतांशस्य श्रुतत्वेव प्रत्ययवाच्यभावनानुरंजकधा
त्वर्थवाचित्वादाख्यातस्य श्रुतित्वन्निर्वं सिद्धान्त एव संभवतीत्यर्थः। कालपरयावज्जीवपदान्वयनिबंधनत्वादस्याः सलक्षणा
याधातोश्च प्रत्ययोपसर्जनत्वेनान्यान्वयायोगात्तदन्वितप्रत्ययवाच्यभावनानुरंजकत्वेन स्वार्थवाचित्वादाख्यातप्रत्ययद्वा ४

राधातोरपियावज्जीवपदान्वयात्सर्वपक्षे स्यासलक्षणार्थत्वापत्तिश्रवणार्थधातोर्जीवनावाचित्वं तात्पर्याशयेनोक्तं मार
शङ्को स्यासव्यावृत्त्यर्थश्च नत्वयावज्जीवोक्तेर्निमित्तपरत्वेपि स वै सायं यत्प्रातर्जुहोतीति वशाह्योक्तकालद्वयसमुदायान्य
थाऽनुपपत्त्या स्यासलक्षणानुल्येत्याशंकानिरासश्रवणायैव काश्चिदाग्नेयी सायमाहुतिस्तद्दैतः श्रितं राज्या गर्भं दधाति
ततो यां प्रातः प्रजनयतीति रेतः प्रजननसंभवान्यथाऽनुपपत्त्या तेषां यच्छिरस्तु होत्रमष्टक्वैकृत्स्निंस्त्वजुहोषीति सो ब्र
वीत्त्वे वेत्यग्नये प्रजापतये सूर्यायेति यो द्विस्समष्टक्वतसोऽब्रवीत्तद्धि वेत्यग्नये च प्रजापतये च सायं सूर्याय च प्रजापतये च प्रातरि
ति य एकस्समष्टक्वतसोऽब्रवीदेकधेति प्रजापतये एवेति तेषां द्विरजुहोत्सम्राधीन्नष्यनेतरे सायम्प्रातरुपायं स्वप एवं विद्वानद्वि
र्जुहोति स्वर्धोत्येवेत्यास व्यावृत्ति नाद्विरितिश्रुत्यन्तरेणैव कालद्वयेस्यासस्योक्तत्वान्निमित्तत्वे लक्षणापत्तिरित्याशयः श्लोकं व्या
ख्यातुं तदितु कं तत्र जीवनधात्वर्थान्वयाविच्छेदयथानुपपत्त्या कालास्यासलक्षणा घटमाना साध्यसाधनान्वयविच्छेदयथा
नुपपत्त्याश्च विकल्पनावन्नदोषमावहतीत्याशंक्याह यत्र हीति निमित्तत्वानभ्युपगमे जीवनधात्वर्थान्वयविच्छेदयोगाल्लक्षणापि का
र्यविधापत्तेर्दोषापत्तिरित्याशयः यावच्छ्रद्धयकालेऽप्ययोगदर्शनानबद्धाविवर्त्तः शंकते नन्विति इदानीं पश्चाद्वात्रानुष्ठेयत्वात्कृतेर्निमि

यो ५

तं॰टी॰ त्वानपेक्षत्वाद्दोहनस्य निमित्तत्वेनान्वयायोगाद्यावच्छेदकत्वप्रबंधाच्च यथा तूपपन्नेर्लक्षणया कालग्रहणं न तु अक्षत्यात त्यागत्या

५ युक्तं अनुष्ठेय [illegible] त्वक्षतौ तु निमित्तत्वेनक्षत्यपर्थस्यैवान्वयोपपन्नेर्नपुनः [illegible] कल्पना लक्षणेति परिहरति। युक्तमिति। का

स्माद्यावच्छेदकस्य कालत्वाविवक्षितत्वात् इत्याशंक्याह नचेति। लक्षणयापि कालघतीस्तूपपन्नेर्न वाचकशक्तिकल्पना युक्ता त्या

5 शयः। ननु नाडिकामुहूर्त्तप्रहरादिपरत्वात् इत्यत्ययानां परत्वयोगपद्यायौगपद्य चिरत्वक्षिप्रत्व विशिष्टपदार्थप्रत्ययानां चका

लकृतत्वेनांगीकृतानां विलक्षणत्वादाकाशवदविलक्षणेन कालनइथ्येणकरणाशंक्य। सूर्यादिगति क्रियावच्छेदा द्विलक्षणस्य

कालस्य विलक्षणप्रत्ययहेतुत्वाभ्युपगमे तु सूर्यादिगति क्रियाणामेव नलक्ष्य ष्टितमलागातिलंघनफलः। सूर्यादिगतिक्षण प्रव

यो नाडिकानरास्त्रिंशत्क्षमलागातिलंघनफलो मुहूर्त्तो नष्टभोमलागातिलंघनफलश्च प्रहरः इत्येवं नाडिकादिप्रत्ययहेतुत्वो

पपन्नेः अतियोगिपदार्थापेक्षया वच्छल्य सूर्यादिगतिक्षणावच्छेदयोः परत्वापरत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपन्नेः कालेन

क्षणावच्छेदयोर्यौगपद्यायौगपद्यविशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपन्नेः उत्पत्त्यादिलावविकारांतर्गतवच्छल्य सूर्यादिगतिक्ष

णावच्छेदयोश्चिरत्वक्षिप्रत्वविशिष्टपदार्थप्रत्ययहेतुत्वोपपन्नेः। क्रियाव्यतिरिक्तकालासावाज्ञीवनक्रियाया एव कालत्वा ५

वगतेर्न्न लक्षणापत्तिरित्याशंक्यते क्रियेति सूर्यादिष्ठाया गतिक्रियाया युवस्थविरादिपदार्थसंबंधाभावेन तदवच्छेदकत्वा
योगात्कालस्य तु सर्वगतत्वात्सर्वसंयुक्तसूर्यादिसमवेतक्रियावच्छेदलब्धविभागयुवस्थविरादिपदार्थविच्छेदकत्वो
पपत्तेर्युवस्थविरादिषु परापरादिप्रत्ययैः क्रियातिरिक्तकालानुमानादपरिहार्या लक्षणेतिपरिहरति। पदार्थासंबद्धायाः क्रियेति ३
क्रियायाश्च युवपरापरादिप्रत्ययहेतुत्वायोगात्कालस्यानुमेयत्वेपि क्रियाव्यतिरेकसिद्धिरिति। यौद्योक्तं परमार्थतस्तु प्रत्य
क्षत्वानभ्युपगमे कालस्यासिद्धिरेव स्यादिति सूचनार्थं वैशेषिकानित्युक्तं। परापरादिप्रत्ययानां हि सावत्रिकत्वात्सर्वगतहेतु
पेक्षत्वेप्याकाशादेरेवान्यतः सिद्धात्कालवस्तुरूपेणाभिन्नादपि सहकारिभेदापादितविलक्षणसामर्थ्यादुपपत्तेर्न कालक
ल्पकत्वं लवातिप्रत्यक्षत्वे तु सूर्योदयो वर्त्तत इति क्रियाविषयोदयप्रत्यक्षविलक्षणवर्त्तत इत्यक्षजप्रत्य[illegible]वेद्यत्वाद्व्यतिरिक्तकाल
सिद्धिश्चेत्तत्र सूर्योदयो न विद्यत इति वेतिकृततरविप्रकृष्टकालावच्छिन्नोदयसत्ताया हि णिप्रत्यये वर्त्तमानत्वाप्रतीतेश्च न वर्त्तत इति तु द्वेष
सत्तालंबनमेवं शंकनीयं। हि अस्तोद्यनेति श्वोरविद्युत्पद्यनोत्पद्यत इति प्रध्वंसप्रागभावयोर्हि नाशोत्पत्तिनिवृत्तिवैलक्षण्या
त्व श्वस्तनविप्रकृष्टयोः प्रध्वंसप्रागभावालंबनत्वादुपपत्तेः अतः विप्रकृष्टकालावच्छिन्नसत्तालंबनत्वं धातुप्रत्ययार्थालोचनया।

स्य २

त॰ ६ ता समानं नापक्षोऽनुशक्यः। कालानवच्छेदे च सूर्यादिक्रियादिसदसत्त्वयोराकाशशशशृङ्गादिवत्सर्वदा सदसत्त्वापत्तेः कादाचि

त्कप्रतीतिविरोधः। तथा च कालस्यैकत्वेऽप्युपाधिभेदात् तत्तद्विशिष्टो वर्त्तमानत्वव्यपदेशोपपत्तिः। एकफलावच्छिन्ना हि क्रि

यालक्षणा यावन्तं कालं व्याप्नुवन्ति तावत्कालो वर्त्तमानत्वेन व्यपदिश्यते। क्रियालक्षणानां वा योगपद्येऽप्येकफलोद्देशेनानुष्ठी

6 यमानानामाद्यक्षणादारभ्य फलोत्पत्तिपर्यन्तं क्रियैकत्वव्यपदेशाद्विद्यमानक्रियावच्छेदोपाधिकं कालस्य वर्त्तमानत्वं

विनष्टक्रियावच्छेदोपाधिकं भूतत्वं भाविक्रियावच्छेदोपाधिकं तद्विशिष्टत्वमुपपन्नं। सूर्यादिक्रियावच्छेदकस्य च कालस्याक्षिपक्ष्म

क्षेपादिक्रियया वच्छेदाभ्युपगमान्नान्योन्याश्रयापत्तिः। अतश्च सूर्यादिक्रियाणामपि क्षतत्तद्विशिष्टवर्त्तमानकालावच्छेदात् क्रिया

व्यतिरिक्तस्याकाशादिव्यतिरिक्तस्य कालस्य प्रत्यक्षकालत्वादिमते विलक्षणा[illegible]प्रतीतिबलादेव सिद्धेस्तेषां तावत्पराजयो

नाशंक्य एव अनुमेयकालवादिनोऽपि चाकाशादिव्यतिरेकासिद्धावपि क्रियातस्तावद्व्यतिरेकसिद्धेरशक्याः परांजेतुमि

त्याशयः। सूर्यादिगतिक्रियाणां कालत्वमभ्युपेत्यापि गणनापरपर्यायसंख्यानत्वादित्वेन स्मृता कालयतेर्धातोर्घञिकृ ६

ते कालशब्दव्युत्पत्तेः क्रियामात्रे च कालत्वाप्रसिद्धेः परिच्छेदकत्वप्रयुक्तत्वात् कालत्वस्य जीवनस्याप्यनियतपरिमाणत्वेन प

रिच्छेदकत्वायोगात् क्रम

वांउपपन्नेरपरिहार्येहलक्षणेनिवन्धुमारलतेऽपिचेति।काऽस्तर्हिकालत्वप्रसिद्धिरित्यपेक्षायामाहततेति।यावद्दो
हंस्वपितीत्यादौगोदोहनादिक्रियास्वपिस्त्रापादिक्रियांतरपरिच्छेदकत्वाकालत्वप्रसिद्धिरस्तीत्याशंक्यक्रियांतरपरिच्छेदक
त्वंङ्गादित्यपरिवर्त्तनक्रियोपलक्षणत्वद्वारागोदोहनादेःपरिच्छेदकत्वेनसाक्षादितिक्रियेत्यनेनोक्तेजीवनवदनियतप
रिमाणत्वाडुपलक्षणत्वायोगमाशंक्यपयःप्राप्त्यादिफललाभात्मकव्यवहारशेषत्वोक्त्याफललाभपूर्यन्तत्वान्नियतपरि
माणत्वंश्रवितं।नतुपरिवर्त्तनक्रियाणांप्रहरचतुष्टयव्यापित्वेनमहापरिमाणत्वान्नाल्पपरिमाणलिगोदोहनादिक्रियालि
रूपलक्षणंसंभवतीत्याशंक्याहतताएवेति।उदयास्तमयलक्षणपरिवर्त्तनक्रियाणांयद्वान्तरखण्डनादिक्रियाव्याप
रिमाणंतेनगोदोहनादिक्रियालिरूपलक्ष्यमाणेनद्वारस्थतेनपरिवृत्तेनक्रियाउपलक्ष्यंतइतिवदतागोदोहनादिक्रिया
णांसाक्षाद्विपरिवर्त्तनोपलक्षकत्वायोगेपितदवयवभूतमुहूर्त्ताद्युपलक्षणद्वारोपलक्षकत्वेविहितेमुहूर्त्तादेरेवत
त्त्र्यपलक्ष्यताकस्मान्नोक्तेत्याशंकानिरासायाहोऽत्तक्तं।परिवर्त्तनोपलक्षकगोदोहनादिपरिच्छेदार्थंमुहूर्त्तादेरुपा
दानात्तज्वलनादिवदंतरव्यापारत्वावगमेनेर्नघाधान्येनोपलक्ष्यत्वंसंभवतीत्याशयः।अनियतपरिमाणयागोदोहनादि

क्रियायास्तु मुहूर्त्तादिना परिच्छेदायोगमाशंक्य प्राथमिकी परिमाणप्रत्यासत्तिरुक्ता मुहूर्त्तादीनामुपलक्ष्यत्वसंभवेऽप्यपरि
च्छेदार्थत्वेनोपादानमयुक्तमित्याशंक्याभिरासत्वनायैवकारः॥ अग्निहोत्रादिकालः॥ किमित्यनेनातिक्रान्त इति ष्टेऽनो गोदोह
नपर्यन्तस्वापस्यातिक्रमहेतुत्वोक्त्येयावद्दोहं स्वपितीति सूच्यमानमुदयास्तमययोरेव तत्कालत्वात्सूर्यादीनामपूदय्याद्यपे
क्षत्वाच्चाउदयास्तमयरूपं परिवर्त्तनमेव प्रयोजनवत्त्वादुपलक्षणीयमित्याशयः॥ गोदोहनादीनामव्यवस्थ परिच्छेदापेक्षामु
पपादयति॥ तथाहीति॥ गोदोहनादिक्रियास्वरूपतोनवस्थितपरिमाणत्वाद्यवस्थयाप्रयोजनभूतया सूर्यादिचेष्टारूपमु
हूर्त्तादिनियतत्वात्परिच्छेदकं लौकिकाइच्छन्तीत्यर्थः॥ उत्तरार्द्धं व्याचष्टे क्रियतेति॥ न चैतावान्त्रोलागोऽस्मिन्क्षणे सूर्यादि
नालंघित इति निपुणतो ज्ञानाशंक्य स्वावज्ञागातिलंघनफलसूर्यादिगतिक्षणप्रचयात्मकमुहूर्त्तादिपरिच्छिन्नानां च मुहूर्त्ता परिच्छेदायोगाद ४
दीनां गोदोहनादिपरिच्छेदकत्वं संभवतीत्याशंक्याह॥ तत्परिच्छेदश्चेति॥ आकाशावयवविशेषातिक्रमफल सूर्यादिगतिक्ष
णप्रचयात्मकस्य नाडिकादेर्मुहूर्त्तादिदैर्घ्येनेऽप्यैनत्यत्तः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्सच्छिद्रपानीयपलानां यन्त्रघटीपूरणफलघटी ७
छिद्रोर्ध्वगतिक्षणप्रचयात्मिका नाडिकादिपेता॥ अक्षिपक्ष्मसंयोगविभागफलघात्विपक्ष्मगतिक्षणप्रचयात्मकनिमेष

परिच्छेदायोगाद ४

ष्यचतुर्थो भागः क्षणः॥ क्षणद्वयं लवः॥ क्षणत्रयं त्रुटिः॥ क्षणचतुष्टयं निमेषः॥ पंचदश निमेषाः काष्ठा। त्रिंशत्काष्ठाः कला। मुहूर्त
त्रिंशावयवात्मिका दिशब्देनोक्ता। मानुषीणामपि निमेषादिक्रियाणां स्वतः परिच्छेदकत्वसम्भवे गोदोहनादेरपि स्वतः परिच्छे
दकत्वापत्तिरित्याशंक्य व्यावहारिके त्वुक्तं। पयः प्राप्त्याद्यपरिमितफलनानात्मकस्य व्यवहारस्य दोहप्रयत्नशैथिल्याशैथिल्या
द्यांवक्तृत्वलक्षणसाध्यत्वेनानियतपरिमाणकालव्यापित्वान्नक्षेपक्षतानां गोदोहनादिक्रियाणां परिमाणनियामकत्वलक्षणप
रिच्छेदकत्वायोगेऽपि निमेषादिक्रियाणां फलोद्देशेनैव स्वभावतोऽनुष्ठीयमानानामप्रयत्नापाद्यत्वेन प्रयत्नशैथिल्याशैथिल्यकृ
तवक्तृत्वकालव्यापित्वायोगात्फलपर्यन्तत्वाभावेन तन्निमित्तानियतकालव्यापित्वायोगान्नियतपरिमाणत्वोपपत्तेः परिच्छेदक
त्वं संभवतीत्याशयः॥ कथं तर्हि यावद्दोहं स्थापितीति दोहनक्रियायाः परिच्छेदकत्वव्यवहार इत्याशंक्याह तदभ्यासेति। सकृद्दुग्धाने
नाधिकत्वायोगात्तस्मिन्मुहूर्तादिपरिमिते काले व्यवहारोपयोगिनीनां गोदोहनादिक्रियाणां योऽभ्यासस्तदुद्देशेनेत्युक्तं। जीवनस्य तु
कथंचित्परिच्छेदकत्वायोगात्र कालत्वं संभवतीत्याह नचेति। काललक्षणपरिहारायोगमुपसंहरति तस्मादिति। अस्या मूललक्षणमुप
पादयितुमारभते अन्नेति। प्रश्नपूर्वमुपपादयति कथमिति। चैतन्येन कदाचित्कदाचित्सोऽकस्मोकानुष्ठानादिविस्मत्वेन प्रयोगे

तं॰
८
४

स्त्य१

कियात्तज्जीवनकालं परिज्ञाना दैततत्यवै परीत्येनवेक हेतयाक्रतुप्रयोगे यावज्जीवकृतिर्हव्याद्याद्यत इत्यध्याहारेण योज्यं
वैतत्येनापरिज्ञानादित्युत्तद्व्याचष्टे अनत्यक्षमिति। अत्रापत्तेन समाप्यत इति परिसंख्यारूपेण समाप्य क्रियतस्यार्थं विवक्षया ऽथे
त्युक्तं अपूर्ते पि समापने सर्वथा राख्यक्रतुवददोषमाशंक्याविर्वेपवमाने प्रक्षयमाने ब्राह्मणाः समापयतमेयज्ञमिति संप्रेष्यसंवि
शतीति वचनान्न यादोष इति वैषम्यं न वेत्यनेनोक्तं विततप्रयोगपक्षे यावज्जीवकालस्य सायंप्रातः कालसमाप्येकाप्रयोगे
निवेशाद्योगाद्यावज्जीवचोदनायाः पूर्वपक्षेपि हस्यापि प्रयोगान्तरविधायित्वं स्यादपत्तेः सायंप्रातश्चोदनयोश्चोदनाद्वयसंनिध्य
विशेषेपि कास्यप्रयोगमात्रविषयत्वकल्पनानिष्प्रमाणिकाध्यापद्येतेति दूषणांतरमाह सायमिति। सतीइति पाठे चोदने इति नपुं
सकद्विवचनं प्रयोगान्तरापत्तिसूचनाया स्मिन्नित्युक्तं पक्षान्तरस्वीकारार्थमन्यथेति श्लोकावयवं व्याचष्टे यदि द्वि ति। सायंप्रात
श्चोदनानुरोधेनैकदैवकृत्स्नप्रयोगात्सायंप्रातश्चोदनार्थयावज्जीवचोदनार्थयोर्द्वयोरपि संपादनं यदि मन्येते तत्रोक्तं कृत्स्न
जीवनकालाद्व्याप्तौ कथं तच्चोदनार्थसंपत्तिरित्याशंकानिरासार्थं दृष्टं तः। अस्मिन्पक्षे दोषो कथं दृष्टेत्यवयवं व्याचष्टे क
[illegible] मित्यनवेति। तिथिवाद्यहः शहः इहयावज्जीवकृतोयाप्तितोत्पत्फलं न प्रतीयत इत्यर्थः। श्लोकं व्या ८

प्रातःश्चा
वषट्कारयद्यपीति। ऋग्भिर्ह्यो वै देवानामित्यन्यार्थदर्शनमेवाद्यतःश्राप्तलाघवेन प्रापकत्वान्नोदनात्वेनाभिप्रेतं। अजीवतोऽ
नुष्ठानाशक्तेः स्वकर्मणो जीवनव्यतिरिक्तकालाभावेऽपि सायंप्रातःकालयोर्जीवनव्यतिरेकेणापि लाभात्सायंप्रातश्चोद
नावशेनाजीवतः स्वयमशक्त्या वषट्कारादिद्वारा सर्वस्वारस्याप्राप्तानिष्टान्निहत्यर्थं सायंप्रातश्चोदनयोर्जीवनकालान्तर्गत पंच
सायंप्रातःकालविषयत्वेनोपसंहारार्थत्वेनानर्थक्याद्वा जीवनवाक्यमित्याशंक्य सायमित्युक्तं। आहत्यवचनं विनापि वषट्कारा
वष्टानकल्पनया प्राप्तुक्तत्वात् कृत्यालोचनयैव जीवनान्तर्गतसायंप्रातःकालविषयत्वे तच्चोदनायाः सेत्स्यतीत्याशयः। शेषं [illegible]
[illegible] जीवनान्तर्गतसायंप्रातःकालविषयता तदर्थं तु कृत्या विवक्षिता। अनेन स्वपदपीत्याद्याशंकापरिहारलाघवं व्याख्या
तं। यावज्जीवं कृतिविरोधश्चास्मिन्पक्षे स्यादिति दूषणान्तरोक्त्यर्थत्वेन शब्देनन्विति साध्यं वशाद्यार्थे तु शब्दाल्पकृपगमेन द्यावषट्कार याव
ज्जीवमिति श्रेयस्य यथादिन्यासलक्षणोपसंहारस्य लाघवं द्यावषट्कार अग्नितश्चेति। सायंप्रातश्चोदनामिश्रत्वेनोक्त्या कृतस्य प्रयोगांगत्वेन का
लविधानात्तद्विरोधादपि विकृतस्य प्रयोगो नयुक्त इति सूचितं। ननु जीवनपरिमिते काले त्वनुष्ठेयादिति विहितेऽर्थादभ्यासापत्त्या
वपि विधेरभ्यासविषयत्वाभावान्नाभ्यासलक्षणापत्तिरित्याशंकानिरासार्थत्वेन सहीति। साध्यं व्याख्यातमाशंकते तावन्नत्वे
न

तं० ६ न२ तिा एतदेव विवृणोति। तत्रापि ही ति। शाट्यस्य होमास्यासो पादाने यः श्रमः स सामर्थ्यो होमेनारोपितो यत इत्यध्याहारेण सा
रात्तत्यादहेतुत्याया योज्यं। शाहेत्येकजीवनपरिमितकालावयसामर्थ्यस्याकृतास्यासापादाकत्वमात्रेण तु शाट्यस्य दुष्टत्वा
भ्युपगमे सिद्धान्तेपि सामर्थ्यं प्रातःकालावच्छिन्नजीवनलक्षणनिमित्तावयसामर्थ्यस्याकृतास्यासापादकत्वादविशेष इत्या
ह अथेति। सिद्धान्ते प्रत्यहं प्रयोगविध्यर्थसमाप्तेः प्रत्यहमथ्यस्त प्रयोगात्तावत्प्रयोगात्यासस्य च विधिव्यापारं विनापि साम
र्थ्यादेव सिद्धेर्नास्यासलक्षणापत्तिः सर्वप्रयोगेन त्वस्य कर्मणः प्रयोगो न प्रयोगाभ्यासः प्रयोगस्य च विध्यधीनत्वादभ्यासल
क्षणां च विना त्वत्पक्षे प्रयोगविध्यर्थयोगात्लक्षणापत्तिरिति वैषम्ये णांशं कानिरासार्थतया व्याख्यातुमाह। उच्यत इति। प्रत्यहं वि
ध्यर्थसमाप्तौ द्वितीयादिषु हःसु अनुष्ठानानर्थक्यमाशंक्य [illegible] प्रयोगतो क्ता। ओकं द्यावंधेमम एति। प्रतिदिनं समाप्तेनैक कर्म्म
स्मिन्प्रयोगे कर्म्मास्यासस्त्यर्थः। नन्वत्र प्रयोगस्यापि सामर्थ्येन लब्धत्वेनाशाट्यत्वान्न दोषापत्तिरित्याशंक्याह तत्त्वेति। आ
त्यन्तप्रयोगचोदनां विना त्वत्पक्षे प्रयोगासिद्धेरत्यन्तस्वरूपत्वे विधिव्यापारस्यापितव्य इत्यर्थः। नन्वविधेयत्वेप्यभ्यासस्य जीव ६
नपरिमितकालावच्छिन्नत्वाद्यथा तु पपत्तिः प्रतीतेर्हीनोरभ्यासलक्षणायां व्यापारानावाददोष इत्याशंक्याह। नत्विति। शाट

त्वं विनास्यासमर्थविध्यन्वयायोगेनानर्थ्यथानुपपत्तिः श्रुतीतिसन्नवेपि क्षान्तुद्यापारस्यावश्यापत्फपगंतव्यत्वादपरिहार्यालक्षणे
त्याशयेनपरिहारं नवेत्यादिसाध्यश्च चितमाह। सत्यमिति। क्रतिश्चेत्यादिसूत्रार्थोपसंहारस्साध्यमेकहेलया व्याख्यातुमाह नादिति
पंचम्यर्थेनदित्यव्ययं। उत्तरयशब्देनाख्यातयावज्जीवपदविषयतया श्रुतिशब्दो व्याख्यातः। अनुवादोक्तेरुद्देशाशयतो द्विरूपेत्य
नेनोक्ता। लिंगदर्शनाच्चाकर्म्मधर्म्मेहिप्रक्रमेण नियम्येत तत्रचानर्थकमन्यत्स्यात्। अतिपातनलक्षणलिंगदर्शनादपिकर्त्त
धर्मोयावज्जीविकइति। अतिज्ञायकर्म्मधर्म्मेहियावज्जीविकत्वे सतिजीवनपरिमितदर्शपूर्णमासकालैक्याद्दर्शपूर्णमासया
जित्वाउपक्रमरूपातिपातनयोः कालभेदेनविरोधपरिहारानुपपत्तेर्योदर्शपूर्णमासयाजीसनउपक्रामेदेवेत्युपक्रमेणदर्श
पूर्णमासयाजीतउपक्रामित्वरूपे[illegible]वच्छिन्नेवक्ष्मानियम्येतेत्यनुपक्रमरूपातिपादनाउपादनानुपपत्तिरित्येवंतउपपादना
[redacted]र्थत्वेनकर्म्मधर्म्मेहिप्रक्रान्तमित्येतावतानाष्टेणप्रक्रान्तमेवेत्यवधारणायाप्रक्रान्तंसदितिपाठेउत्सष्टशब्देनावधारणस्यवन
यामध्यमसूत्रावयवं व्याख्याय यावज्जीवेत्यादिनाकर्म्मधर्म्मपक्षे उपक्रमरूपातिपादनायोगादसमापनरूपमतिपादनेवाच्यं
नत्वयावज्जीविककालेनसमापनावगतेस्तावतिकालेतिपन्नेकर्म्मणोतिपत्तिः स्यान्नत्रवर्त्ततस्तप्रायश्चित्तस्याउपमानाशंकेर्द्विमिच्छ

ता८

तं. ष्टत्तातिपादनवचनादग्न्यन्वैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यादित्येवं भ्रान्त्यावयवो व्याख्यातः। तत्र जीवनोत्थकालाद्यागध्य
१० समाप्तिरूपातिपत्त्युपपत्तेः कालेतिपन्ने कर्मातिपत्त्युक्तिरयुक्तेत्याशंकानिरासश्शेषं सर्वं स्पष्टतात्पर्यतो व्याख्येयं। अतिपत्तिरि
तिशब्दधर्मभूतकालातिक्रमः कर्म्मकर्तृकः श्रयोज्यद्व्यापारोतिपत्तिर्नानुपक्रमो समाप्तिर्वा तत्प्रयोजकस्कंधद्व्यापारेऽनुपक्रम
णासमापनोपलक्षितो विध्यवज्ञानाख्यातिपादनमित्याशंकानिरासाशयः॥ सिद्धान्ते तु कालभेदादेकस्मिन्मासे दर्श
पूर्णमासानुष्ठानाभावद्दर्शपूर्णमासयाजिव्यपदेशस्य मासान्तरेऽनुक्रमणरूपस्य समापनरूपे वातिपादनं प्रायश्चित्तविधिस्तु सं
भवतीत्याह मतद्वैतेति प्रायश्चित्तविषयत्वेन संभवतीत्यत्र ध्वंगः॥ ननु जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासकाले कथं दर्शपूर्णमासया
जिनोतिपादनप्रायश्चित्तविध्ययोगे ऽभ्यासकालभेदाद्वलयं संभवतीत्याशंकते। नन्वेति। पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरत्या
सलक्षणार्थत्वेप्रमाणाभावादभ्यासातिपादनस्य निमित्तत्वानवगतेर्नाभ्यासकालभेदाभ्युपगमेन विरोधपरिहारः संभव
तीत्याशयेन परिहरति नशक्यमिति। ननु पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कालवाचित्वे तत्र जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासप्रयोग १०
विषयत्वायोगात्तदभ्यासविषयत्वावगतेरभ्यासविषयकालातिपादनस्य निमित्तत्वं प्रतीयत इत्याशंकते। नन्वेति। अवयवव वि

षष्ठः कालकर्तृकः प्रयोजकव्यापार इति पञ्चार्थो ऽतिक्रमो निमित्तं श्रुतातिपादनार्थस्तु कर्तृकप्रयोजकव्यापारविषयत्वान्निमि
त्तत्वेनोक्तः परमार्थतस्त्वतिपादनं नामेति परिहारः ग्रन्थालोचनया कालातिपादनस्य निमित्तत्वं शंकार्थो लभ्यते कालस्यातिप
त्यार्थं प्रयोजकव्यापारं इति कर्तृत्वाला वा कालातिपादनस्य निमित्तत्वं न संभवतीति परिहरति। नैतदिति। कालेन कर्मनातिक्र
मणीयमिति कालकर्तृककर्मविषयानतिपत्तिविधेः कालस्यातिपत्त्ययोगं इति हेतुत्वमुपपादयितुं परस्यहीत्याद्युक्तं। प्रधा
नस्यांगमनतिक्रमणीयं नांगस्य प्रधानमित्येतदेव कुत इत्यपेक्षायां तदेव वेत्युक्तं। सगुणत्वायानतिक्रमविधानात्प्रधानस्य
च सगुणत्वापेक्षणात्प्रधानस्यैवांगमनतिक्रमणीयमित्याशयः। अनुष्ठानानुष्ठानरूपत्वाद्वातिक्रमानतिक्रमयोरनुष्ठेयक
र्मधर्मत्वमेवयुक्तमित्याह तदेवेति। अनुष्ठानमात्माधारतावो धर्मीयस्येति विग्रहः। अतः पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यकर्मातिपा
दनस्य निमित्तत्वादस्याः सर्वपौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वालावादतिपादनशाय यश्चिन्नविधौ लिंगताद्युक्तेरुपसंहरति। यपव तस्मादिति ३
र्गे वदर्शयतिकालश्चेत्क्रमातिदःस्यात्। दर्शपूर्णमाससमाप्त्यनन्तरकालत्वदर्शनात्तत्कर्मधर्मपक्षे दर्शपूर्णमाससमाप्त्यनन्तर
कालं कर्मकालालावादनर्थकमव्यत्सोमयागविधानं स्यात्तदर्थत्वावायुसोमयागस्य तु दर्शपूर्णमाससमाप्त्यनन्तरकालं

मनर्थक ३

तं कालोक्षीत्यष्टयगमे यावज्जीवकालसमाथत्वायोगात्प्रतिमासं दर्शपूर्णमासं कर्मप्रयोगलेदक्ष्यात्तस्य यावज्जीविकत्व
११ स्य कृत्स्नधर्मत्वपूर्तेः पौर्णमास्यमावास्याकालावच्छिन्नस्य जीवनस्य प्रतिमासं भिन्नत्वान्निमित्तत्वात्प्रयुज्यते न कर्मधर्मप
त्तः इत्येवं तत्रानर्थकमथ्यत्स्यादिति सर्वसूत्रस्यावयवानुषंगेण व्याख्यां सूचयितुं कथमस्य सोमयागविधानं स्यादिति प्रश्नपूर्वं
कथमित्यादिना ग्रंथेन सूत्रं व्याख्यातं तदस्यास्समाप्त्युत्तरकालत्वस्य कर्मधर्मपक्षेपि संभवात्समाप्त्युत्तरकालत्वस्य कर्तृधर्म
त्वालिंगत्वशंकानिरासस्तत्वं व्याचष्टे। दर्शेति। यथैव पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरभ्यासवाचित्वात्तावा[illegible]
त्प्रतिमासमभ्यासातिपत्तिश्चाथच्छिन्ननिमित्तं किंतु यावज्जीविकाभ्यासातिपत्तिस्तथैव दर्शपूर्णमासशब्दयो[illegible]
र्थत्वात्सवाचित्वात्तावद्यावज्जीविकात्समाप्त्युत्तरकालत्वे च यथा न प्रतिमासाभ्याससमाप्त्युत्तरकालत्वे इति शंकानि
रासार्थः। कालश्चेदित्यादिसूत्रावयवं ह्यमन्यथाव्याख्याय रनायथा व्याख्यातेर्थे तावद्योजयति सर्वमपीति। अन्यथा व्याख्या ११
तुमाह। कालश्चेदिति। कर्मान्तरेण सोमयागादिना दर्शपूर्णमासकर्मणो विच्छेदे मत्यपि को दोष इत्यपेक्षायां दर्शपूर्णमा
ससमाप्त्युत्तरकाल विधिविरोधो विवाएतद्यज्ञस्य च्छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे वितते ऽन्यस्य तन्त्रं प्रतायत इत्यादिनिदोन्नीतनिषेधवि

रोधृष्टेतिदोषद्वयमुक्तं । लिंगदर्शनसाध्यमर्थमुपसंहरति तस्मादिति । अनुध्यायिनीजरामरणनिर्मोकवचनरूपस्याप्यार्थ
दर्शनद्वयस्य ह्यपवर्गस्य चार्थत्वात्तावत्तत्व्याख्यावेलायामुपन्यासो न युक्त इत्याशंक्य ह्यपवर्गस्य चार्थत्वात्तावेद्य नित्य
त्वात्तु नैवं व्याद्यिस्तु नरस्य च स्थैनेवं शब्देन परामर्शासिद्ध्यर्थं तत्समीपे युक्त कथ्या न्यार्थदर्शनद्वयस्योपन्यास इत्याह । युक्त
कमिति । सूत्राणां नानारूपत्वादपव्यवहारमुपसौत्रेण शब्देन परामर्शायोगमाशंक्याविशेषतः केनचित्सूत्रेणानुक्तत्वेपि सामान्यतो लिं
गदर्शनस्य च गोचरतोक्ता । अनुध्यायिनीवचनं व्याख्यायाप्यनतिपादन प्रायश्चित्तादीनां लिंगदर्शनानां विधिरूपत्वादप्यपिवि
धिरूपत्वशंकां निवर्तयितुमर्थवादत्वं तावदाह तद्यथेति । लिंगदर्शनसूत्रेनुध्यायिनीजरामरणनिर्मोकवचनयोरपि नियम
लिंगत्वाउदाहरणत्वं संभवश्च नार्थस्य यथा शब्दः । अर्थवादत्वमित्यर्थं विध्यंतरशेषः स्तत्वे सिहिते होमादिनिषेधार्थत्वाद्विध्यं
तरशेषत्वायोगमाशंक्यादीक्षितो न ददातीत्यादिवाक्यांतरेणैव होमादेः पर्युदस्तत्वान्नाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादेरनुवादत्वं दी
क्षितस्येत्यनेनोक्तं । यावदिष्टे । एतावंतं हीति । यद्वाहेत्यादिराष्ट्रेणाभिमुखर्यार्थवादा जे हकारस्य च निश्चयार्थत्वादात्मार्थत्वरूपे
णासिमुख्येन योगो निश्चितो भवतीति भिन्नदीयमाणेनुध्यायिनीवचनं भवतीत्यनुध्यायिनीवचनाद्गम्य नियतत्वमुक्तं

तं० यश्चित्यनेन व्यतिरेकमुखेनोपपाद्य नियतश्चेत्यनेन लागनियतत्वद्वारारुध्या। यिनीवचनस्य नियमलिंगतोपपादि
१२ तात तत्सर्वं संक्षिप्य तात्पर्यतो व्याचष्टे। एतदिति। कर्म्मधर्म्मणक्षे लिंगायोगो क्वार्थंनेति। श्लोकं व्याचष्टे। कालेति। तस्मादित्युपसं
हारश्लोकं व्याचष्टे। तस्मादपीति। जरामरणनिर्मोकोक्ते लिंगबोधार्थमपि वक्ष्यत इति भाष्यं व्याख्यातुं यथा लागस्य नियतत्वं
नियमलिंगं तथा जरायास्तस्यामेव निर्दिश्यत इति जरामरणयोरपि निर्मोककारणयोर्निर्दिश्यतत्वं लिंगमित्यतिदिशति। एतेने
ति। जरावधेरव्यतो ऽभ्यासवादनेनैव वाक्येन विधिं दर्शयितुं विधानशङ्कः। नरेति भाष्यं व्याचष्टे। काम्य वेति। अनित्यवाधुनैवंस्था
ता जरामरणवाक्यस्याग्रे वोपन्यस्तत्वात्पुनरुपन्यासो नर्थक इत्याशंक्याह। यदेवेति। एतत्सूत्रस्थेनैवं शब्देन परामर्शो ऽर्थं आ
गुपच्युतेन बन्धनमेतत्सूत्रार्थ एवान्यार्थदर्शनद्वयं उपलक्षणार्थं विवेकमुपपन्नमित्याशयः। सर्वं योजयति। नियमेति। यदेत
दनुष्ठानं जरामरणनिर्म्मोचनं वेद्यो क्तं तद्भवत्यत्तेकर्म्मणो नित्यत्वाद्योगाद्यथोक्तं तथा न स्यादित्यर्थः। लक्षणाभ्युपगमे विजी
वनस्यानियतपरिमाणत्वात्काललक्षणार्थत्वमुक्तं। तन्नैवं स्यादित्येवं स्वयमन्यथा सर्वं व्याचष्टे। अथवेति। सूत्रार्थमुपपादय
ति। तत्रामेतिं नित्याशङ्क्य व्याख्यार्थं कियतापीत्युक्तं। वेदादर्शनस्य ज्योतिश्शास्त्रान्नियतपरिमाणेनामावास्याकालेनावि १२

द्य २

नालावावगमात्तु उपलक्षणत्वं युक्तं जीवनस्य तु कियतापि कालेनाविनाभावाद्वियुक्तोपलक्षणेनेत्यर्थः। यस्मादनियतप
रिमाणत्वाज्जीवनं कालमुपलक्षयितुं न शक्नोति तस्मादेतज्जीवनमेवमुपलक्षणमापद्यते यदुतैतज्जीवनमेवंभूतमनियत
परिमाणं यदा सर्वदा जुहुयात् न यजेत वेति तत्तच्च कादाचित्कत्वान्निमित्तत्वे व्यवस्थादित्याह तदिति। नन्वनियतनिमित्तत्वान्निय
तं कर्मेत्यादृष्टसिद्धान्तस्य स्थूलार्थे नियतनिमित्तवशेन कर्मणो व्यवस्थापकत्वं चेत्यतो किञ्जीवनस्यानित्यत्वादनित्यत्वस्यैवोपगमे वि
रुध्येतेत्याशङ्कते कथं तर्हीति। यावदात्माधिष्ठितत्वरूपेण शरीरमस्ति तावत्प्राणधारणारूपं जीवनं नियमेनास्तीत्यतस्माशयं स
ध्ये जीवनानित्यत्वात् विधानमिति परिहरति। यावच्छरीरेति। विरोधस्यापि सर्ववत्। यावज्जीविकाल्यामपदं देव दर्शपूर्णमासवद्धि
तीनामप्युपासापन्नेः सर्वासां वैकस्मिन्काले व्यासमस्याशक्यत्वाद्विरोधः स्यादित्येवं व्याख्यार्थमितश्चेत्यादिना स्थानियमप
त्तेऽपि विरोधसाम्यादयुक्तमाशङ्कोपपादयति नियमः सन्निति नियमस्यावश्यकार्यत्वरूपत्वाच्च त्यागपरिहारार्थत्वेन पुरुषार्थ
वादनतिदेशोऽष्टमेवत्यात इत्यर्थः। नन्वतिदेशशास्त्रोऽपि यावज्जीवकालो यः स्थितो तिवाक्योपदिष्टेन सद्यस्कालत्वेन बाधिष्यत इत्या
शङ्कते। ननु चेति। अविरोधान्न बाध्यत इति परिहरति। नैतदिति। कर्तुस्तु नियमात् कालशास्त्रं निमित्तं स्यात्। ननु कर्तृधर्मापन्नेऽपिय

नं. १२

13

यावज्जीवशब्देन जीवनपरिमितकालवाचकेन कृत्स्नो विरोधस्त्याशंका निरासार्थत्वेन यथा साध्यं स्वर्गं यो जयति। कविति। अप
वर्गदर्शनानुप्रकाशनविषयसूत्रार्थः पर्यवस्यतीति सूचनायैतावदित्युक्तं। निमित्तपक्षे दर्शपूर्णमासा विधेयत्वापवर्गदर्शनावस्थासे ८ का
लसंबन्धमनिर्देशः स्यादित्यनेनैवोक्तत्वाद्दर्शनान्तराणुदाहरणान्यप्यपवर्गदर्शनोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य पतियविति। दर्शनशब्दो यासिक
स्थितिलक्षणसिद्धान्ताशयेन तु लिंगदर्शनाशयस्त्येवं समाधत्ते तेनेति। यद्यपवर्गसिद्धान्तोक्तेरपि पौनरुक्त्यमाशंका स्वरूपैश्च स्थला
ध्यालोचनया विकृतिविषयतोक्ता। प्रकृतित्यायेनैव विकृतीनामपि ह्यपवर्गसिद्धान्तत्वोपपत्तिसिद्धेर्मन्द फलत्वेनापरितोषात्त्व
यमन्यथा स्वर्गं ह्यावष्टे अथवेति। उपसंहारार्थत्वे सूत्रस्यानतिरिक्तार्थत्वात्फलत्वाद्यापत्ते स्तत्राप्यपरितोषान्नियमपक्षेकालत्ववाचियाव
ज्जीवशब्दानुपपत्तिमाशंक्यानिमित्तवाचितया यावज्जीवशब्दस्य व्याख्यार्थत्वेन व्याचष्टे। अथवेति। उक्तेन न्यायेन कर्तृधर्मे नियमे सि
द्धे सति कालसाधनतया सामानमपि यावज्जीवपदं वक्ष्यतो निमित्तशास्त्रमेव स्यादित्यर्थः ८ कृतिसंयोगे कैवं तु कालवाचित्व
निरासेन निमित्तवाचित्व सिद्धेस्तत्राप्यपरितोषात्त्वमतेन निरूढपश्वादिष्वैयमिकत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे। अथवेति। षट्सु षट्सु
मासेषु पशुना यजेत चतुर्षु चतुर्षु मासेषु वा तु मर्मास्येर्यजेतेत्यादिशब्देनोक्तं। कालशास्त्रत्वेनासमानस्यवीक्षायो गमात्वेणक १२

र्थं निमित्तशास्त्रतावसीयत इत्याशंक्याह नन्वितावदिति। काम्यस्यवां ज्योतिष्टोमप्रयोगस्य वसंतकाल उपदिश्यते एव वाऽन्त्यो
यः शुश्रीयज्वा ब्रह्मवारिवासी स्वर्गणवा क्या ह्यावगतस्य नैयमिकस्य तत्र काम्यस्य तावद्यावदिष्ठमाइन्नौ कालस्यांगत्वे न हेतुन
वीप्सां विनापि प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायादावर्त्यमानतया स्थितत्वाद्वीप्सानर्थक्यापत्तेर्वसंते वसंते इत्येवं वीप्सायुक्तत्वेन कालो नृश
क्योवक्तुं नैयमिकस्य चेज्ज्योतिष्टोमप्रयोगस्योपदिश्यते तत्रस्थो लोपनयनादिवत्सहकृत्सयोगमात्रेण नैयमिकविध्यर्थसिद्धेर्निष्फ
ला इत्थ्योगान्नद्वाविंकावीप्सानर्थिका स्यादित्यर्थः। नतु नैयमिकस्यापि कालोपदेशे हिज्ञादिषु वसंतेषु प्रयोगविध्यर्थवीप्सास प्रयोगस्य ५
विष्यतीत्याशंक्यानवस्थितशास्त्रार्थापत्या निरस्यति। नचेति। अतः सर्ववसंतव्याप्त्यर्थं वीप्सायां निमित्तत्वं च विनाप्यामेरशास्त्र
त्वेनानुवादायोगादेकस्मिंश्च प्रयोगेनेकवसंतसाहित्यसंपादनाशक्तेर्विध्ययोगान्निमित्तशास्त्रतावसीयत इत्याह तस्मादिति। नत्व
धिकरणवाविप्याससम्प्या कालस्यांगत्वावगतेर्निमित्ततानयुक्तेत्याशंक्याह समस्यपि चेति। अत्रार्थेसूत्रं योजयति। तेनेति। ज्योति
ष्टोमन्यायेयपश्चादिष्वतिदिशति। एतेनेति। २ नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिंदाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनात्।
शाखांतरेषु कर्मभेदः स्यात्। यद्विधस्यापि कर्मभेदस्योक्तत्वादनर्थकमेतदधिकरणमित्याशंक्य शाखांतराख्यकारणांत

तं० रनिरासार्थत्वं तावत्परमतेनाह । उक्तेति । प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वादिदं कर्म्मशाखान्तरीयकर्म्मणो भिन्नमिति तदुक्तेः शाखान्तरस्थ
२४ भेदकत्वशंकाऽनुपपन्ने कारणान्तरनिरासार्थत्वायोगेनापरितोषात्स्वमतेनोक्तपक्षमध्य एव संज्ञागुणाभ्यासाशंकानिरासा
र्थत्वमाह । तथैव वेति । अपादेः पक्षत्वात्पक्षत्वाकथं तन्मध्यतांशकेत्याशंक्य केनचिदपूर्वसंयोगादिप्रकारेणेति पक्षात्प्रथमरूपत्वा
15 शंकोक्ता । कथं निंदादेः पक्षान्यतमप्रकारत्वमित्याशंक्याह । नन्विति । सिद्धान्ते प्रतिषेधार्थं निंदादेर्गुणप्रकारत्वमुदितानुदित
कालसंयोगभेदादित्यत्र शाखान्तरीयाणां गुणानामित्यादौ चस्त्वपक्षत्वान्निंकियोजयिष्याम इत्यर्थः । नन्वपूर्वत्वासंभवेन गुणस्य
भेदकत्वादुदितादिकालस्यचोत्पत्तिशिष्टत्वाभावेनाभिन्नादिवत्पूर्वसंयोगासंभवहेतुत्वायोगाच्छाखान्तरीयस्य कर्म्मणोनवगत
त्वेनाप्रत्यभिज्ञानाच्छाखान्तरीयस्य गुणस्य शाखान्तरीये कर्म्मणि विध्यसंभवेन भेदकत्वस्य शाखान्तरीयगुणानां वैकशाखा ४ शंकनीयस्य
स्थे कर्म्मण्युपसंहाराशक्तेः शाखान्तरीयकर्म्मानवगमस्यैव हेतुत्वाच्छाखान्तरीयत्वसहकृतस्यैव गुणस्य भेदकत्वेनाशंकनी
यत्वावगतेः पुनः उक्तेः सिद्धान्ते शाखान्तरीयत्वेनैव भेदकत्वाभिधानाच्छाखान्तरीयाणां यथोदाहरणत्वं तथा वेदान्तरीयस्यापि २४
कर्म्मणः शाखान्तराध्यायिभिरनवगमाविशेषाद्वेदान्तराणामप्युदाहरणीयत्वावगतेः उक्त[illegible]शाखान्तराणीति तात्पर्यम

युक्तमित्याशंकते। कथं पुनरिति। केषांचिदुपलक्षणत्वेन समर्थनं द्रढयितुमुपक्रमिष्यति। केचिदिति। अर्थं विनाम सर्वांगोपेत
कर्म्मानवगते र्वैदिकस्य स्वाध्यायस्याध्ययनस्याक्षरग्रहणान्तरस्यायासमात्रत्वेन दूषयन्तीति। नन्विति। श्लोकं व्याचष्टे। यद्वा हीति। यो ह वा होवे वा
विदेय कर्म्म इष्ट्या देवतास्तुक्तमाम्नायते तत्र कथमित्यपेक्षायामाह। यस्त्विति। अनेकवेदाधीतस्य कर्म्मणो यद्वद्द्रव्यदेवतामन्त्रा
नन्तत्रैवोत्पन्नविवेदान्तरेण गुणमात्रविध्यर्थश्रुतिरित्येतद्देवताप्रत्यधिकरणन्यायेन द्रढयति। तथा चेति। तस्माद्युक्तमेव लाघव
मित्याह तस्मादिति। नामविशेषदर्शनाद्रूपविशेषदर्शनादित्यादिप्रत्येकं दर्शनशब्दद्वये न स्वव्याख्यातोपलक्ष्यते शब्देन सूत्र
यन्नामभेदो किं व्याचष्टे। नचेति। नामरूपयोर्विशेषो नयन्नयो भेदोक्याश्च वितथ। नामभेदो यद्भेदकारणं तन्नावदिह दृश्यत इत्यर्थः।
नन्विति। लाघवेन काठकादिनाम्नोऽध्ययनस्मरणेनादिवावधारणाद्विशेषपायनं तेवा। भिन्नरूपत्वादिकाठशब्दप्रकृतिकत्वे वादि
मत्वापन्ने श्रवणाख्य ब्राह्मणान्तरजातिवाचिकठशब्दप्रकृतिकत्वावगमात् तस्माच्च परत्वे न प्रोक्तमिति विहितस्याणः प्रत्ययस्य
कठशब्दस्य परतया विध्यभावेन कठचरकाल्लुगिति स्मृते लुगभावात्स्वार्थिककप्रत्ययात्वेन काठकमिति रूपावगतेर्ग्रंथस्यै
वप्रवाच्यतयैतन्नामकत्वावगमाया कर्म्मनामत्वायोगमाशंक्य सत्यमित्यनेन तस्येदमित्यस्मिन्नर्थे गोत्रचरणाद्वुञिति चरणत्वा

तं० वितश्चकंऽशशाद्वुस्मृत्योत्पादनेनतदादेशाकांतत्राक्राठकशद्धृत्यन्नावगतेस्तस्यवधर्म्मसमाम्नाययोरिष्यतइतिस्मृ
१५ त्याकउसंबंधिसमाम्नायविषयत्ववत्संबंधिधर्म्मविषयत्वेविशेषाद्विसन्नौकहेतुकसामानाधिकरण्याद्विशेषात्वधर्म्मरू
पकर्म्मनामतामुपपादितेत्येवंव्याख्यातुमाहतद्यथेति।रूपाद्वेदोत्क्रियाचष्टेतथेति।आमिक्षावाजिनदृष्टांतेनोपपादितेन
15 गुणत्वेनरूपभेदस्यभेदकत्वेकपालसंख्यायायागगुणत्वान्नावादभेदकत्वमाशंक्यगुणस्यतुविधानार्थइत्यत्रकपालाश्रिता
याअपिसंख्यायायागंप्रत्यगत्वरूपागुणतोक्ताद्यदृष्टांतेनस्मारिता।धर्म्मविशेषस्यापिगुणत्वमुपपादयितुमाहकारीरी
ति।कारीर्यादिघ्ध्ययनकालेतुष्णीयमानम्यल्लमिसोजनादेश्चैकमर्थ्याकांक्षायांफलवत्तश्चकारीर्यादेःवाक्याध्ययनद्वारासंनि
हितस्यप्रकरणनाम्नातेतिकर्त्तव्यतायाहिद्वायोगेथ्ध्ययनस्यादृष्टार्थत्वेनाम्निदृष्टार्थेतिकर्त्तव्यताशाहिद्वायोगात्संनिधा
नाख्येनस्थानेनकारीर्यादीतिकर्त्तव्यतावगतेर्गुणत्वेपिकर्म्मांगश्रुतज्ञानद्वारत्वेनविप्रकृष्टतरत्वाद्भेदेनोपादानमित्यर्थः।
साक्षादितिकर्त्तव्यत्वतोनिराशार्थःस्थानीयशब्दश्च।अश्वघासादिग्रहणस्योदाहरणार्थत्वेनधर्मांतरस्यापिग्रहणसिद्धेः।
विशेषानभिधानाद्वाऽऽचधर्म्मोक्तेरुदाहरणांतरार्थत्वायोगादानर्थक्यमाशंक्याहअपरइति।अश्वघासादेरितितंत्रे १५

दी२

णान्यप्रयोगनिमित्तापादानपंचमीत्येनद्व्याचष्टे अरवेति। उनरुक्तत्वमस्यासेत्वेनद्व्याचष्टे पुनरुक्तत्वेनेति निंदायाउगणत्वंतावदु
उपपादयति। निंदायाउगणत्वंतावदुपपादयति निंदायामपीति। सर्वपक्षे निंदाया निषेधमात्र पर्यवसानात्स्फ पगमात्निंदासं
योगेनोदितानुदितकालयोर्विधेययोर्गुणयोर्निंदादित्येवंयोज्यं। अनुदितहोमनिंदांव्याचष्टे उदितेति। निंदाया निंद्यनिषे
धापेक्षत्वादुदितएवेत्यवधारणात्स्फ पगमेनानुदितहोमोनकार्यइत्यस्मिन्नर्थे तस्मादितियोज्यं। उदितहोमनिंदांव्याचष्टे इ
तरेउनरिति। प्रक्रुतायान्निंदानोक्ते निंदावासिद्ध्यन्यर्थ यः स्फूजामित्युक्तं। प्रक्रुतशब्दंव्याख्यातिर्थीति क्रांतो किः अतिक्रांतया
न्निंदानाशक्तिमाशंकय्याह तस्ये हीत्युक्ते त्युक्तं। तस्मादिनुदितहोमोनकार्यइत्येवंयोज्यं। निंदाया निंद्येतरविधिशेषत्वात द्वादशे
कादशकपालत्ववद्विकल्पेनाविरोधमाशंक्य वैकल्पिकत्वेमत्त्वनयथार्थवेगुण्यान्निंदानुपपत्तेर्परिहारायोगोक्तार्थसंबं
तिलाषंव्याचष्टे तत्वेति। अशक्तेर्गुणत्वमुपपादयति। अशक्तीति। समासिलेदव्यार्थेकस्मिन्कर्म्मणि निवेशासंभवेनलेदकत्वात्समा
सिवचनव्यापिगुणतेत्याह। अस्माकं योग्यसोत्वारोहेषु समाप्यते न्येषामय्यंत्रेति समासिलेदः समास्फक्त्यालेदकत्वेनविवक्षि
तइतिलेदशद्वेनसूचितं। कालविद्धारवायांमुदितकालातिक्रमः प्रायश्चित्तनिमित्तंकचिदनुदितकालातिक्रमइतिप्रायश्चित्तनि

समासीति २

विरोध ४

तं· मिन्नलेदस्यापि निद्रावन्निषेधगमकत्वे नैवरोदकत्वात्स्वथगुपस्यासानर्थक्यमाशंक्याह निंदयेति। प्रायश्चित्तनिमित्तरोदस्यप्राय
१६ श्चित्तलेद इति मध्यमपदलोपी समासः। षड्विंशाहस्याख्यार्थवैगुण्योक्तिः। एके नैवोदाहरणेनान्यार्थदर्शनस्याख्यासिद्धेरुदाह
रणपंचकानर्थक्यमाशंक्य परिहरति परिहारेति। यतो दीच्यार्थदर्शनं व्याचष्टे यदीति। स्ववतामितिरा थ्यादिष्टप्रथमयज्ञता निष्टप्र
16 थमयज्ञताद्वयमपि लिंगमिति भ्रांतिनिरासाय यानिष्टप्रथमयज्ञत्वं चैव लिंगत्वमाह द्वादशाहइति। तांड्यकइत्यादिनाश्यं व्याचष्टे
तांड्यकेति। ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यानियमेसति यज्ञांतरेस्य च प्रथमप्रयोगे प्राथम्यालाभान्नैष्फल्यापत्तेर्यज्ञांतराणां च प्रथमप्रयोगे
प्यवैगुण्यापत्तेरयेनयज्ञेनेति वाच्यशब्दसमसिद्धा हृतस्य यजेर्यज्ञान्तरवाचित्वान्नत्परेणश्चत्यये नज्योतिष्टोमस्य प्राथम्याविधा
नत्वं तंत्रकृतिवाधापत्तेः सोमयागान्तराणां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भावरूपधर्मविध्यर्थत्वेनास्यवाक्यस्यवार्थिकत्वे तैव पंचमेष्याख्यास्य
मान्नत्वाद्यजुर्वेदोत्पन्नत्वेन च ज्योतिष्टोमस्य सामवैदिकतांड्यकशाखागतत्वासावात्मारव्यातसूत्रे च ज्योतिष्टोमः सर्वक्रतुकवात् सर्वक
र्मणामिति लाघवदर्शनादेकस्यापि च ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यानियमेसति पत्त्रद्वये यदीति तदर्शनादुपपत्तिसंभवान्नात्र सिद्धो लिंग
परिहारसूत्रे सर्वशेषत्वोक्त्यानर्थक्यापत्ते द्वादशाहस्यज्योतिष्टोमपश्चाद्भावलक्षणार्थी ज्योतिष्टोमांतरस्यप्राथम्यानियमेसती। १६

आथम्यस्यप्रातीतेः कर्मभेदेचाविरोधात्सर्वज्योतिष्टोमआयप्याणभेदेकंचद्वादशाहादिकंप्रतिपेशौसर्वज्योतिष्टोमत्

त्पुक्तिमंगीकृत्यप्रकृतशाखागताद्द्वादशाहादप्यंतांउकशाखागतंद्वादशाहंसंप्रतिज्योतिष्टोमस्यप्राथम्यानियमेस
तिप्रकृतशाखागतस्यद्वादशाहस्यज्योतिष्टोमपश्चाद्भावानियमात्प्रतिशाखंद्वादशाहास्यैककर्मत्वेदेसत्यानिष्टप्रथमयज्ञत्वं
द्वादशाहकर्तृविशेषणंपुनःकैलवतीतिद्यारव्येयंतत्रसामवेदेज्योतिष्टोमोत्पत्त्यसावाद्यजुर्वेदोत्पन्नज्योतिष्टोमस्याप्राथम्याये
गात्सर्वशाखोत्पन्नानांद्वादशादियज्ञानांज्योतिष्टोमः॥प्रथमइत्यर्थोवगतिद्वारासर्वशाखागतानांद्वादशाहानांज्योतिष्टो
मपश्चाद्भावावगतेरुदाहृतवाक्ययुक्तशाखागतस्यापिद्वादशाहस्यज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनियमात्कर्मभेदेप्यनिष्टप्र
थमयज्ञदर्शनानुपपत्तिरित्याशंकानिरासस्यस्वनार्थोतरशब्दः॥यज्ञान्तरधर्मश्रुतपश्चाद्भावावच्छेदकत्वेनज्योतिष्टोमस्य
परार्थतयोपादानात्परार्थ्यैकइष्यतेइत्यनेनन्यायेनैकस्यैवज्योतिष्टोमस्यप्राथम्यावसायान्नैतद्दर्शनसर्वशाखास्था
नांद्वादशाहानांज्योतिष्टोमपश्चाद्भावावगतिरित्याशयः॥सर्वशाखासुकर्मैक्येतुसर्वशाखास्थद्वादशाहंप्रतिज्यो
तिष्टोमस्यप्राथम्यनियमात्तद्वारासर्वशाखास्थस्यद्वादशाहस्यज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनियमावगतेरुदीक्षितदर्शनंद्वा
दशाहेनस्यादित्याहाएकत्वेतिज्योतिष्टोमः॥प्रथमोयस्मात्सज्योतिष्टोमप्रथमः॥तस्यभावोज्योतिष्टोमप्राथम्यमितिव

तं. ऊढ्वीत्यलक्षणपगमेन वा सर्वशाखास्थस्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमशाखास्थनियमादित्येवं योज्यं ॥ तथेति द्वितीयाख्यार्थद
७ र्शनलाघवं व्याचष्टे ॥ तथेति ॥ अर्द्धमंतर्वेदि मिनोत्यर्द्धं बहिर्वेदीति ॥ वेद्यर्थे विहितस्य यूपमानस्यातिदेशेन यूपैकादशिनीशास
स्थ वेदिदेशातिक्रमायोगाद्वेदिमानस्य वेद्याधारयूपेनादिपद्याकारस्य तलावयवभूतपदद्वयसंमानस्य चार्थशास्त्रत्वेना
17 नुवादोपपत्तेः ॥ तत्पद्व विधिविरोधेर्थवादकल्पना विध्ययोगात्पद्वसंमानं निर्दिष्टं वेदिसंमानपरिग्रहः शाखान्तरीयस्य विरो
धिनो वचनान्तरस्य तच्छाखीये कर्मण्यप्राप्तिं द्योतयतीत्यर्थः ॥ एतदेवोपपादयति ॥ वचनान्तरे हीति ॥ चतुर्विंशतिप्रक्रमवेद्य
यदेशे रथाक्षमात्रान्तरालानामेकादशानां यूपानां मानं अमशक्यत्वाद्धाममप्राशाणि पदसंछ्छानि सर्वत्नीति न पदद्वयोर्थीम
मात्रविधानात्पद्वसंमानपक्षे ततरामशक्ते विरोध इत्याशयः ॥ तस्मादपीत्युपसंहारलाघवं व्याचष्टे ॥ तस्चेति ॥ अपरं चेति
तृतीयाख्यार्थदर्शनलाघवं व्याचष्टे ॥ हेइति ॥ षोडशीयावाविसंक्रान्तशब्दपरनिर्द्धारणषष्ठीयोगाद्धि त्रिसंख्ययोः षोडशीया विष
योक्तिः दशकारस्थत्वेन विराड्वृत्तं व्याख्याउंद्दशक्तशब्दः ॥ अतिरेको न्ययोरतिरात्रसंस्थ ज्योतिष्टोमविषयत्वदर्शनाया
तिरात्रशब्दः ॥ आपिचेतिव तृतीयार्थदर्शनलाघवं नासोमयाजी संनयेदिति असोमयाजिनः सान्नाय्यनिषेधेनैन्द्रान्नस्यत ७

त्स्थाने विहितत्वाद निष्टप्रथमयज्ञानां पुरोडाशे वेन विवक्षितानां दर्शनस्यादीक्षितदर्शने नैव गतत्वादयुक्तमाशंक्य स
माधत्ते पुरोडाशीति। पंचमान्यार्थदर्शनस्त्रार्थं व्याचष्टे किं चेति। नानाकर्म्मत्वे लिंगिति स्त्रार्थं व्याचष्टे उपहव्येति। तस्मादिति सर्वपक्षो
पसंहारस्त्रार्थं व्याचष्टे तस्मादपीति। एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्। सूत्रं व्याचष्टे सर्वत्रेति। रूपशब्दोक्तं द्रव्यदेवतय
तिरिक्तांगाशयो गुणशब्दः। संयोगचोदनयोर्ग्रहणाद्या दिशब्दः। शाखास्थानां ब्राह्मणानामेव विधायकत्वात्सर्वशाखास्थ
ज्ञानं यच्च कर्म्मण स्तदेकमित्युक्ते सर्वत्र स्यो ब्राह्मणमार्गस्थो ज्ञानं यच्च तदेकमित्युक्तिः पुनरुक्तेत्याशंक्याह सर्वेति। अचेचोदा
हरणमाह तद्यथेति। गुणस्वरुपव्यतिक्रमाधिकरणे ज्योतिष्टोमस्य यागस्यैवैदिकतायाः स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादौ ग्राह्ये ज्योतिष्टो
मानुत्पन्नेस्मदंगभूत सोमाद्याशया ज्योतिष्टोमोक्तिः। अर्थसंयोगस्येति स्त्रार्थं व्याचष्टे संयोग इति। संशब्दस्य समभिहितवाचित्वा
त्फलगमात्फलस्यैव च समभिहितत्वात्समभिहितेन योग इत्यवयवार्थसंयोगात्फलावयवाची संयोगशब्द इत्याशयः। रूपमपी
ति सूत्रांशं व्याचष्टे रूपमिति। उरुधेति सूत्रांशं व्याचष्टे चोदनेति। नामधेयं चेति स्त्रार्थं व्याचष्टे ज्योतिष्टोमादीति। तेनेति सिद्धान्तोप
संहारस्त्रार्थं व्याचष्टे तस्मादिति। शाखान्तरस्थलेदकवंशं कि उमापातनिकां तावत्करोति। न चेति। शंकते प्रकरणान्तरवदिति।

सम्महस्य च वेदत्वात्कथं स्वाध्यायत्राहुरनेकशाखाग्रहणमित्याशंकान्निरस्यन्सूत्रार्थमाचष्टे यद्यपीति। एकशाखा ५

तं असंनिधाने नैव कारणेन शाखान्तराध्यायिना शाखान्तरीयस्य कर्म्मणो न वगतेः इति यो ऽयमनवगम एव वेदाप्रतीतेर्न शाखा
१८ न्तरलक्षणमसन्निधानं वेदहेतुरिति परिहरति। नेति। एतदेव विवृणोति येनेति। नहीति। स्मृतिहेतुसंस्काराद्धो ऽपि सिध्यर्थः सदृशोक्तिः॥
ननु शाखाद्वयाध्यायिनः प्रतिनियोगि कर्म्मग्रहणसंभवाच्छाखान्तरे प्रकरणान्तरन्यायो ऽवतिष्ठतीत्याशंकते यद्यपीति। पूर्व वि
18 शादिषु नैकशाखागतेषु ब्राह्मणान्तरेष्वेकशाखाध्यायिनो ऽपि प्रकरणान्तरन्यायो ऽवतिष्ठतीत्याशंकान्तरमाह एकेति। आद्या
शंकां निरसितुमुपक्रमते नैष इति। एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति किमिति। स्वाध्यायोक्तेर्न वेदत्वा विद्यात्समस्तस्वशाखाध्यायिनि
वेदवित्शब्दप्रयोगान्नशाखासमूहस्य वेदतेत्याशयः संस्कारकर्माध्ययनपक्षे स्वाध्यायस्य संस्कार्यत्वेनानुपादेयत्वेपि स्वशब्दे
नात्मीयवाचिना पितृपितामहादिपरंपरागतायाः एव शाखायाः कर्मक्रतयन्वाध्यायशब्दोक्ता या स्वाध्येतव्यत्वेनेरेकशा
खाग्रहणस्य वनार्थ स्वशब्दः। वेदान्तरस्थापितर्त्वेनेयनापत्ते त्रिवेदीवो ध्वाज्योतिष्टोमादिकर्मासिद्धिः स्यादित्याशंकते
नन्विति। स्वाध्यायविधिनैकवेदाध्ययनविधानाद्वेदान्तराध्ययनप्रसक्तावपि वचनान्तरेण प्रतिप्रसवाद्वेदान्तराध्ययनसिद्धि १८
रिति परिहरति नेति। स्मृत्यापि प्रतिप्रसवमाह तथेति। वेदान्तरवैफल्यप्रदर्शनं वेदमुक्तराद्वेध्यावष्टंभाकान्तनावेति। द्वितीया

मपिशंकामनेनैवव्याख्यायेनपरिहरति॥ साकांक्षत्वादेवेति॥ ननुशाखान्तरानध्ययनेप्रतियोगिकर्मोग्रहणाद्भेदबुद्धिवत्स
त्यमिज्ञानस्थापितदेवेदमितिप्रतियोगिग्रहणमपेक्षत्वेनानुपपन्नेविकल्पादेवैककर्म्यास्युपगमप्रसंगादन्योन्याश्रय
स्यादित्याशंकतेनन्विति॥ विधेयरूपभेदेशब्दान्तरादिप्रमाणस्यापरान्नस्थ्येचोत्पन्निविध्यधीनत्वादुत्पन्निवोधनेनोत्पन्नोत्प
त्त्ययोगाछब्दान्तरादीनांभेदकत्वावगतेः॥ शाखान्तरेचोत्पन्नोत्पन्नावधारणेचांतरंप्रत्यर्थविचोपपन्नेरुत्पन्निबोधनेपिभेद
कत्वायोगाच्छाखांतरीयत्वनिमित्तत्वेलक्षण्यप्रतीतिमात्रेणभेदोवाच्यःसमवप्रतियोगिग्रहणापेक्षत्वाच्छाखांतराग्रहणेनाव
नशक्योग्रहीतुंअप्रधेत्रंतराद्ग्रहणेपिफलाद्यविशेषप्रत्यभिज्ञानाद्ध्वसाद्वैलक्षण्येननवेदवदन्तवैलक्षण्यवच्छाखावैलक्ष
ण्यमात्रेणकर्मवैलक्षण्यायोगाद्भेदएवावसीयतेनभेदइत्याशयेनपरिहरतिनेति॥ विकल्पावगतिविनाश्यथध्येत्रंतराच्छा
खांतरीयकर्मग्रहणेसतिफलाद्यविशेषनिमित्तप्रत्यभिज्ञानमात्रेणैककर्मैक्यज्ञानाद्विकल्पसिद्धेरन्योन्याश्रयपरिहार
उक्तेकशाखाध्ययनानुष्ठानाध्यायविध्यर्थसंपन्नावधानेकशाखाध्ययनानिषेधादनेकशाखाध्यायिनोविहितविध्ययोगाद्वि
धिभेदेनकर्मभेदखण्डेविधिक्षतिविरोधात्सन्निधिलक्षणप्रत्यभिज्ञाबाधमाशंक्यप्राध्यायगतयेकत्वसंख्ययानेकशाखा

तं॰ ध्ययननिषेधस्य वनार्थं संख्यावशेनेत्युक्तं। घश्शब्देन चप्तकीयशाखा नियमाच्छाखांतराध्ययननिवृत्तिरिति दृष्टांतद्वारा
१९ स्य चयितुमाह। यतश्चेति। शाखांतरस्थत्वेदकत्वशंकानिरासमुपसंहरति। तस्मादिति। ननाम्नाम्नाद्बोदनाभिधानत्वात।
दिनाम्नः क त्वान्नुकाभिधानत्वेप्युत्पत्तिचोदनागतत्वात्तावान्ननामाकर्म्मभेदश्च्यादिति ध्येयमस्तु पेत्योक्त्याशयहेत्वर्थस्य वनाशब्दं बोध्य
र्म्मा ३ नइति व्युत्पत्त्याकर्म्मवाचिचोदनाशब्दात्स्फ यगमेनलाघ्योक्तं हेत्वर्थं व्याचष्टे यद्यपितावदिति। इदं वितयनेनपरिहृतमिति भाष्ये
व्याख्यातेश्चेतिलाघवेणकर्म्मभिरपीतिसर्वपत्तलाघ्योक्तमर्थमनुलाघनैषइतिपरिहारस्य लाघवं व्याख्यायाउमन्यायोहीत्युक्तं। क
थमितिपश्नलाघवं व्याचष्टे कथंउनरिति। यद्यदितिपरिहारस्य लाघवं व्याचष्टे तदिति। सो कं व्याचष्टे काठकादीति। ज्योतिरादिवल्ल
त्तणिक्यपि कर्म्मसंज्ञाकर्म्मभित्स्यतीत्याशयेन किमतइति शंकापवन्यर्थं यदित्यध्ययमगीत्यययस्मात्काठकयंथसंयोगात्का
ठकंकर्म्मोच्यतेतस्माद्भिन्नशाखास्थकर्म्मेक्येपिकाठकादिसिंयंथसंयोगात्कर्म्मकाठकादितिन्नसंज्ञंनविष्यतीतिपरिहार
र्थयंथशसंयोगादित्यादिभाष्यं व्याचष्टे नतश्चेति। एतदेवोपसंहरति। तस्मादिति। सर्वेषां चैककर्म्यान्नानामभेदात्वकर्म्मभे १९
दे स्फ पगमप्रामानेसर्वेषामेकशाखाधीतानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां काठकादिनामैक्यादेककर्म्यपत्त्यादितिकर्म्म

19

न २ नाम्ना १

देनिष्टापत्त्युक्त्यर्थमेतत्सूत्रं। यथा उर्म्मास्थ्या। दिनामैकेऽपि वैश्वदेववरुणप्रघासादिकर्म्मभेददर्शनादयुक्तमाशंक्योपपादयति
प्रायेणेति। करोतेर्ज्ञानाख्यक्रियाविशेषलक्षणार्थत्वमस्तीत्येतत्साध्यवादी कार्यः॥ शाह॥ नन्वेवमपि संज्ञैक्यस्य साधकमैका
र्थ्यस्य विचारान्न हेतुत्वं समवृत्तीत्याशंक्याह साध्येति। सत्यं साध्यस्य विचारेण सम्यक्हेतुत्वायोगान्नेदं सम्यग्हेतुत्वेन किं तु ज्ञानात् तु तत्र मि
त्यर्थः॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसंगप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्था
पत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाख्यानां वक्तुं विंशतिजातीनां मध्ये केयमित्यपेक्षायां नामभेदात् कर्म्म
भेदे सिद्धे तेर्थान्नामैक्ये कर्म्मैक्यापत्तेरर्थापत्तितः॥ प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसम इति लक्षणयोगादर्थापत्ती। सुत्रोजातेरुक्त
रासासवाडपद्यासान्नर्थक्यमाशंक्य कर्म्मनामभेदस्याप्यपूर्वपक्षहेतोः काठकादेः कर्म्मनामत्वेग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनामे
कशाखास्थानां काठकादिनामैक्ये। नैक्यापत्तेर्न कर्म्मनामत्वमुक्तेत्यसिद्धिलक्षणहेत्वदोषस्याचोदनाविधानत्वादित्यनेन
दर्शितस्याप्यनिष्टाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्यैक्यापादनद्वारा धर्षकेण दर्शनाया अभिहितेत्युक्तं। असिद्धलक्षणदोषाविवक्षाया
मपि यादृशोयत्रक्षादृशो न लिरित्यनेन न्यायेन डष्टे शिष्टपक्षे डष्टमपूर्वं यथा मदीयमुत्तरं डष्टं तथा त्वदीयः॥ पूर्वपक्षो पि डष्ट

तं० त्येवंसर्वपक्षसाधुत्वद्योतनात्सदुत्तरंसवतीत्याशयेनपरिहारांतरमाहसर्वत्रैवेति। सं तं दोषमनुक्त्वाद्यमसंतंयोहिजल्प
२० तितस्य हेनिग्रहस्थानेवाध्याउक्तीतरोक्तिजेइति हहहीकार्याउष्टेपिसर्वपक्षेसम्यगेवोत्तरंवाच्यमित्युक्तत्वान्न्यायलाघवेपिछ
लजातिनिग्रहस्थानानांप्रवाकोपपरिवर्जनेनपरवाक्येषुपर्यनुयोगइत्यनेनसूत्रयमप योगायपरस्यसूक्ष्मस्वछलादेरुत्तरा
न्याय ५८ तासत्वोद्भावनार्थाविस्मरेछला दिष्वत्यादनंननुप्रयोगायेत्युक्तत्वात् उष्टेपिसर्वपक्षेजातेनोत्तरताह्युक्तेत्याशंक्यपरमतत्वस्वना
र्थकोषा विदिष्टमित्युक्तं। कृतकावासिधावायथा साधनंतावत्सूत्रंव्याचष्टे। कृत्रिममिति। कठस्यवैशंपायनांतेवासिनाकलापिवैशं
20 पायनांतेवासिन्यथेतितेनप्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थेणिनिप्रत्ययस्मृतेश्चरकाणतत्परकात्तदुगितिलुक्स्मृतेः छंदोब्राह्मणानि चतद्वि
षयाणीतिवतदधीतेतद्वेदेत्येतदर्थविहितप्रत्ययस्यनियमस्मृतेश्चस्यापिचप्रोक्ताल्लुगितिलुक्स्मृतेः कठेनप्रोक्तंयोधीतेसकठइ
तिस्थितेनच्छंदसि त्यस्मिन्नर्थेकाठकशब्दस्यप्रत्ययावगमादाख्येतिवेदाधिकरणसूत्रेकाठकादिसिधानंपुरुषविशेषपूर्ववचनत्वं
तमित्युक्तं। ननुतथापि दिमतामसतासिधानेनानादीनि कर्माणिनसिध्यंतइत्यर्थः। ननुयथाब्राह्मणादिशब्दोमनुष्यावांतरवर्णाख्य २०
जातिवाचीतथाकठादिशब्दोब्राह्मणावांतरशैवशाख्यजातिवाचीतद्भाविनएवचकठशब्दाद्युत्पत्तयस्मृतेश्चजातीयानांचवैशं

विषय ५

ष

पायनप्राप्ता विनां तदं तेवासिगुरू प विशेषो काध्येत्वायोगात्प्रवक्तृविषयस्यापि कठशाद्दस्य वरणविशेषत्वावि
त्वावगते ॥ शाखावरणविशेषयोश्च प्रवाच्यप्रवक्तृसंबंधस्यानादित्वात्प्रवचनकर्तापीयमाख्यानित्यैवेति भाष्यकृ
द्याख्यानस्याप्युक्तत्वमाशंक्य स्वयंप्रवचनकृतत्वात्काठकाद्यभिधानस्य कर्म्मणश्चाप्रवाच्यत्वान्न कर्म्मविषयत्वं संभव
तीति व्याख्यांतरमाह वा यद्यपीति । नामभेदकृतास्यायोगमुपसंहरति तस्मादपीति । कठशाखाध्येतृसंबंधनिमित्तत्वेपि पूर्वोक्त निमित्तत्वात्प्रवचन४
न्यायात् कर्म्मविषयत्वासंभवस्य वचनार्थोपि शद्द ॥ एकत्वेपि परमाणुरूपभेदात् यत्परं कर्म्मभेदकारणमुक्तं तत्कर्मैक्येपि विकल्पना
नेकांगनिवेशोपपत्तेर्युक्तमित्यभिधानार्थं सूत्रं व्याख्यातुमाह न चेति । व्रीहियवादिसंबंधिद्वारस्य कर्म्मभेदस्यानभ्युपग
मादित्यर्थः ॥ कर्म्मैक्ये कथं कपालसंख्याभेदनिवेशोपपत्तिरित्याशंक्याह तस्मादिति । नत्वपत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्म्मणि त
द्विरोधिगुणान्तरविध्ययोगाद्विकल्पासंभवश्चोत्पत्तिवाक्यविज्ञातमिति विचाधिकरणवार्त्तिके लिहितत्वान्नेह विकल्पः ॥ सं
भवतीत्याशंक्य तन्नचेति । श्रुणान्तरस्याप्युत्पत्तिशिष्टत्वाविशेषात् केन गुणेनावरुद्धे कर्म्मणि को गुणो शक्यविधिरिति ज्ञा
तुमशक्यत्वाद्दृश्यमानविशेषत्वेनोत्तरयोक्तत्यवलत्वाद्विकल्पोप्युक्त इति परिहरति न चेति । तत्र्येत्पत्तौत्पत्त्ययोगात्कृ

तं र्मभेदः। स्यादित्याशंकते कथं पुनरिति। अद्विर्वचनं वेत्यत्र सूत्रे षष्ठी यथा धात्वर्थभेदादेकस्मिन्नपि कर्मणि विद्याध्येतृसूत्य
२२ प्रवृत्त्यप्रवर्त्तकवाक्योत्पत्तिविधिभेदेपि कर्मभेदापत्तिरित्येवं परिहारं वक्ष्याम इत्याह तस्येति। अनेकवाक्योत्पादितवाक्य
पौनरुक्त्यानुलापनार्थश्चाग्नेयवदिति सूत्रस्य उद्धिस्थत्वात्तदपेक्षयोत्तरत्वं। धर्मविशेषस्य भेदकत्वनिरासार्थं विद्याया
21 धर्मशास्त्रमिति सूत्रं यद्धर्मशास्त्रं भेदकत्वेनोक्तं तत्कर्मांगत्वाद्वेदकश्रुत्यादि - - - - प्रमाणाभावान्न कर्मविषयं किं
तु तयोर्विशेषैर्विधिविधेयैस्तैश्च श्रुतिचोदितैः वेदः कृत्स्नोधिगंतव्यः सरहस्यो द्विजन्मनेत्यादिविद्यासंयोगाद्विद्याविषय
मित्यभिधानार्थं यथाभाष्यं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं। आग्नेयवत्पुनर्वचनं। यथाग्नेयस्य पुनर्वचनमाग्नेयसूक्तं वादित्याग्नेयाधि हेतु
करणे पूर्वपक्षसूत्रे भेदकमुक्तं तथा प्रतिशाखमग्निहोत्रादिपुनर्वचनं भेदकमिति यदुक्तं इत्येवं यथाभाष्यं तावत्सूत्रव्या
चष्टे अनुभाषणेति। यत्पुनर्वचनं भेदकत्वेनोक्तं तदव्यर्थं वा पुनःश्रुतिरित्याग्नेयाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे यथाग्नेयस्य पु
नर्वचनमव्यर्थत्वान्न भेदकमित्येवं पौनरुक्त्यस्य भेदकत्वनिरासार्थत्वेन सूत्रं व्याचष्टे अथवेति। यथासंभवमर्थवादा
र्थत्वेन गुणार्थत्वेन वा पुनःश्रुतेरव्यर्थत्वान्न भेदकत्वेत्यर्थः। अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात्। आग्नेयवदित्यस्य २२
क्तं तथा प्रतिशाखमग्निहोत्रादिपुनर्वचनमव्यर्थत्वान्न भेदकमित्ये २

पौनरुक्त्यपरिहारार्थं व्याख्यानेनैतेनैव सर्वं पन्नं निष्टस्तेस्य निष्टस्यार्थवादस्यानर्थक्यमाशंक्यात्यार्थं लक्षणं सर्वं परिहा
रं निष्टस्यार्थस्य माह द्वितीयेति। सर्वपरिहारं निष्टस्नावर्थवादस्यार्थं स्तुत्यर्थं वेदं द्विर्वचनं नलवति समस्तेति कर्तव्यतोपेतप्रधान
श्रवणलक्षणस्य श्रुतिसंयोगस्य सर्वशाखास्वविशेषादित्येवं सूत्रं योजयितुमाह तत्रेति। अत्र श्रुतवाक्ये पौर्णमास्यतिरेकश्रु
तेरप्राप्तार्थत्वेनैकान्तिकविधित्वप्रतीतेरभावात्सामान्यश्रुतेरेवप्राप्तार्थत्वसंभवेन श्रूयमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं यथांगीकृ
तं तथेहैकस्यां शाखायां समस्तेतिकर्तव्यतोपेतप्रधानश्रुतिरपरस्यां प्रधानमात्रश्रुतिः स्यात्ततो नेतिकर्तव्यताकप्रधान
श्रुतेः श्रूयमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं स्याद्यदि वा शाखान्तरविहितं किंचिदंगमेकस्यां शाखायां प्रधानवाक्यगतं विधेयं स्यात्ततो द
ध्नाजुहोतीतिवद्गुणार्थत्वं स्यादित्याशयः। अत्रैवार्थश्रुतीतिसूत्रावयवं योजयति। एतमेवेति। लाघ्वहं व्याख्यानेष्वतिशाखं विति
न्नानामधेयेत्तर्णाश्रुतिसंयोगस्यात्सर्वत्रेनाविशेषान्न किंचिदध्येतारं सति द्विर्वचनमित्येवं सूत्रं योजयितुमाह नन्वेति। पक्षस्य सर्वं हे
त्वर्थं व्याख्यातुमाह कृतमिति। लोके यावच्छेषं सर्वांके नेति। इतरशाखिभिरीयोपीतरकाठकमग्निहोत्रमनादरान्नश्रृणोति श्रुत्वन्नपिचक
ठप्रतिपत्त्यर्थमेवैतदितिकल्पयितव्यात्‌ उन श्रुतिं नमन्यत इत्यर्थः। यद्वा शाखान्तरस्परोदकान्निरासायैकं वेतिसूत्रे प्रतियोगिश्रुत

ते०
२२
शाखांतरीयाग्निहोत्राद्यग्रहणात्स्वप्रतियोगिग्रहणसापेक्षभेदग्रहणं न संभवतीत्युक्तं तत्रापि प्रतियोगिग्रहणस्यत्वेनश्रु
तिसंयोगस्य सर्वशाखास्वविशेषादित्येवं हेतुयोजनं स्वयित्वमाह स्तीति। अभ्युपेत्याप्यनेकशाखाध्ययनं पौर्वापर्याभावा
त्पौनरुक्त्यं नास्तीत्याह नचेति। अनेन च श्रुतिसंयोगस्य पौर्वापर्यरूपविशेषाभावादिति हेत्वर्थश्च सूचितः। अथैवार्थे हेतुसम
तिमाह आह्वेति। यथा राघं सूत्रार्थमुपसंहरति तस्मादिति। नचैकेन पुंसानेकशाखानध्ययने पि शाखानां पौर्वापर्याभावेऽथ
ककर्मविषयत्वे सत्येकयैव शाखया सर्वपुंसां प्रातिपत्तिसिद्धेः शाखान्तरानर्थक्यं स्यादित्याशंकते नन्वेति। प्रतिचरणं व्य
वस्थितत्वात्तच्छाखानां स्वशाखात्यागेन परशाखाध्ययनानुपपन्नेः स्वशाखाध्ययनपूर्वकं मेधावितया शाखांतराध्ययने स
त्यानर्थक्यं वाच्यं तच्च स्वाध्याय इत्येकवचनेनानेकशाखाध्ययननिषेधादयुक्तमित्याशयेन परिहरति नेति। नन्वनधीतस्या
पिशाखांतरस्यानध्येत्तारंभ। त्वप्रतिपादकत्वादानर्थक्यं स्यादित्याशंक्याह नचेति। यत्तु रूपप्रतिपत्त्यर्था या शाखा तस्या
स्वंप्रत्यप्रतिपादकत्वे सत्यानर्थक्यं स्यान्नान्यथेत्याशयः स्वाध्यायगतेनैकवचनेनैकशाखाध्ययननियमे पिशाखाविशे २२
षानियमात्प्रतिचरणं व्यवस्थायाः प्रमाणाभावेनानुपपन्नेः सर्वपुंसामेकयैव शाखया प्रतिपत्तिरित्याशंकिन्नाशयस्तु

स्वतो नियमेन वेदस्यापर्यनुयोज्यत्वादयुक्तः॥ अथ शाखांतराध्ययनमनर्थकमित्याशय २

ज्ञावनमखं निरस्यति। यस्मिन्निति। तुच्छत्वद्योतनार्थः किलशब्दः। तेपीति तच्छब्दो ध्यासूतीत्यतं तरनिर्दिष्टान्परामर्शीयथ न्येषाम
पि शाखिनां पुरुषांतरगतशाखाध्ययनादेव प्रतिपन्नसिद्धेः शाखांतराणि किमर्थं प्रवक्तानीत्याशये श्राथापि तच्छब्दानिर्दिष्ट
काठकादिशाखाध्ययनाध्यापनाल्पांकठादिवरणानां कर्तृकर्मसंबंधलक्षणस्याचाख्यानादिवेनधीतिसूत्रव्याख्यायोगात्क
ठचरणैः काठकशाखाध्येतृत्वेत्यादिस्मृतिकल्पनाशाखानां प्रतिचरणं व्यवस्थावगतेः सम्यक् इत्यर्थः। येनास्य पितरो याता २
येन याताः पितामहाः। तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न नश्यतीति। स्मृत्यालोचनया काठकादिसमाख्यालोचनया आध्याय २
निष्ठशब्दालोचनया च पितृपितामहादिपरंपरात्मकसंप्रदायागतशाखात्यागेन शाखांतराध्ययनमनुयुक्तमित्याह किंचेति। अध्ये
नाम्नाकठादिना समाख्याकाठकशाखेयमित्यादिकानिबंधनमध्ययनं च व्याख्यापि कायस्याऽस्त्यर्थः। आश्रयणे च समाख्या शब्दे
न काठकादिसमाख्योक्ता। स्वशब्दवती समाख्येत्यर्थः। आश्रयणेन धीयत इति कर्मव्युत्पत्त्या शाखावाच्यध्यायशब्दाल्ल्यपगमेन स्व
शाखावध्याय एवेति विग्रहाश्रयणात्स्वाध्यायविधित एव प्रतिचरणं शाखाव्यवस्थासिद्धिः। एवं सत्यपि शाखांतराध्ययनस्याल्पाया
सत्वे सत्य उकल्याश्रयणेन शाखांतरमधीयीत न वेतदपपन्नीति उत्यश्रमोत्पाम चितं सहश्रोष्व मइति। यावल्लाणः सूत्रार्थसु

पसं हरति तस्मादिति। यस्य वेदस्य शाखानां प्रतिचरणं व्यवस्थया यथावस्थितमध्ययनं स तथोक्तः॥ एकेति संयोगादि विशेषोपपा
दनार्थैकस्य पुंसोऽनेकशाखाध्ययननिरासार्थं वाक्यसमवायादि तिष्ठत्वं विस्मृतत्वात्तन्नसाध्यकर्त्ता व्याख्यातमित्याह। ह्येति। क
थं न हि व्याख्येयमित्यपेक्षायामाह तदिति। यथा सन्निधेषु। निंदादेर्गुणप्रकारत्वात्तत्परिहारार्थं नैकत्वेऽपि परमित्यनेन सामा
न्यतः परिहारसिद्धेरस्यार्थदर्शनानावश्यापेक्षत्वान्नेष परिहृतेऽपि सर्वपक्षे दोषोपपत्त्या सावसरः संस्तवाद्वाक्यासमवायादित्यने
न वाक्याद्वाक्यादि समाख्यावलेन प्रतिचरणं शाखाध्ययनव्यवस्थायामुक्तायां शाखासमाख्यायामुपदिष्टस्यत्वान्न हृ लेन सर्वपक्षे
निरासार्थैतत्संबंधकर्मणोऽनुग्राहकतयार्थ्यमानस्यांगकांडस्य समस्तस्यैकैकस्यां शाखायामसंनिधानादनित्युपादत्तावादै
क कर्मैशाखासाहश्यादशाखासमाख्योपपत्तेः न कर्मभेदस्तेवं यथा तावद्व्याख्यातमाह एकस्येति कर्मशब्दस्यांगवाचित्वा
त्फलोक्त्यावयुध्यानामप्युपलक्षणादेवं शब्देन चकर्मैक्यपरामर्शात्कर्मैक्ये सत्येकस्यैक कर्ममूलविधिस्कंधरूपस्य वेदा
ख्यस्य बहुत्वस्य कतिपयांगाख्य गुणफलावयाकांक्षकाद्याः शाखाः शाखायामुपदेशपाठः प्रसिद्ध्यंतीत्यर्थः। कथं वेदस्य बहुत्वेऽप २३
चारः शाखानां च शाखात्वोपचार इत्याशंक्य वक्तियुक्तं। यथैकस्य बहुत्वस्यैकमूलत्वः सर्वशाखाधारस्तत्स्कंधस्तथैकस्य वेद।

स्यैककर्म्माख्यमूलोत्पन्नविद्याख्यस्कंधरूपत्वाद्वृक्षत्वोपचारः ॥ यथा वृक्षस्य पुष्पफलानि नैकैकस्यां वृक्षशाखायां स
मस्तानि संति तथा वेदशाखायामप्येकैकस्यामृग्वेदादिप्रतिपाद्यहोत्रादिसमस्तांगाख्यपुष्पफलासत्वाच्छाखात्वोपचार इ
त्याशयः ॥ व्यतिरेकतोन्वयतश्च श्लोकार्थमुपपादयति ॥ यदीति ॥ प्रधानभूतमग्निहोत्रादिकर्म्म प्रथमं विधेयत्वेन प्रतीतेर्मूल
त्वेनोपचरितं ॥ कर्म्माख्यमूलांतरत्वेनांगाख्यपुष्पफलांतरत्वेन च समस्तस्य मूलपुष्पफलस्याग्न्यादादितत्त्वारस्याविद्यमाना:
शाखावेदांतरेष्वेवोक्तेरन्इत्यन्वयः ॥ मोञ्जस्य समशाखस्य सामस्त्यार्थत्वं समस्तशब्देन सूचितं ॥ अंगानां पश्चात्त्वतीतेः पुष्प
फलत्वोपचारः ॥ वृक्षमूलाश्रितस्य शाखोपक्रमस्य स्कंधत्वप्रसिद्धेः प्रधानाश्रितत्वादितिकर्त्तव्यताविद्यायाः परमेकत्वात्स्वप्रधा
नविधिः स्कंधत्वेनोपचरितः ॥ एकमग्निहोत्रादिमूलमधिष्ठानं विषयश्च तस्य सप्रधानकर्म्मोत्पत्तिविधेः स सर्वशाखास्थांगविध्य
धिष्ठानत्वात्स्कंधरूपो यस्य वेदस्य तत्त्वे सतीति कर्म्मधारयगर्भबहुव्रीहिसमासार्थः ॥ यथा क्वचिद्वृक्षस्य शाखायां पुष्पं क्वचि
त्फलमधिकं तथा क्वचिद्वेदशाखायामितिकर्त्तव्यतायाः किंचिदधिकमित्येककर्म्माख्यमूलसंबद्धांगाख्यविलक्षणपुष्पफल
योगित्वरूपधर्म्मसामान्येन वेदशाखानां वृक्षशाखासादृश्याच्छाखांतररूपो वेदांतरस्योपदेशाद्भेदेनाप्युपदेशो वेदस्यैकत्व

तं० मूलमिति विधिस्कंधरूपत्वे सत्युपपन्न इत्यर्थः॥ शाखान्तराध्यायिनः शाखान्तरीयार्थाप्रत्यभिज्ञानाद्बाधिर्वचनमित्येवमे
२८ तदपिसूत्रं पौनरुक्त्यपरिहारार्थं वेनस्वयं व्याचष्टे। यथ्वेति। नवैकं प्रतिशिष्यते। ना विहाधिकरणे स्वशाखाविहितांगमा
त्रोपसंहारः॥ पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वशाखाविहितांगोपसंहारः॥ सिद्धांतप्रयोजनं तत्रैवकर्मत्वेपि सर्वशाखाविहितमग्निहो
त्रादिप्रत्यंगानि विधीयंतेततः॥ पूर्वपक्षप्रयोजनालाबादनारभ्यमिदमधिकरणं स्यादित्याशंक्याह। अन्यफापे त्यापाति। यथादर्या
दृशपि होमसाधनत्वं प्राहैत्वधिकरणे पूर्वपक्षप्रयोजनस्य यदि च हेतुस्तिष्ठते त्पनेन निराकांक्ष्यत्वकरणासमर्थः पूर्वपक्षाग्राहत्त्वेः॥ पू
र्वपक्षप्रयोजनत्वसंभवादधिकरणारंभोपपत्तिः॥ यथोदितेजुहोतीत्यादिवाक्यसंयुक्तानामुदितकालादीनामंगानां सर्वाग्नि
होत्राद्यर्थत्वेपि प्राकरणिकानामंगानां प्रतिशाखमग्निहोत्रादिभेदेन प्रकरणस्थानामंगानामध्ये नाग्रहणाद्यवस्थायाः॥ पू
र्वपक्षप्रयोजनत्वसंभवादधिकरणारंभोपपत्तिरित्यभ्युपेत्यवादोक्त्याशंक्य चिंतां। कीदृशोऽभ्युपेत्यवाद इत्यपेक्षायामाह सत्यपीति २८
वाक्यसंयुक्तानामंगानां सर्वार्थत्वेपि प्राकरणिकानां व्यवस्थायाः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वं संभविष्यतीति वचनार्थः वृद्धेः॥ स्वशाखामा
त्रेण परितोषात्काठकेऽग्निहोत्रे तच्छाखाविहितमेवांगं नान्यशाखाविहितमिति व्यवस्थानलभ्यत इत्येतदेव द्रढयितुं प्रातरुपोद

उपक्षि

यंथकल्पितउदितेवेत्यादौशाखांतरविहितैरुपोदयादिभिःस्वशाखाविहितश्चोदितस्यादेर्विकल्पात्तिथानादाश्वलायनादी
नांसूत्रकाराणांमध्येनकश्चित्स्वशाखाविहितांगोपसंहारमात्रेणावस्थितइत्युक्तात्रानेनचैकमग्निहोत्रादिकंप्रत्यंगंनशिष्य
तइत्येवंसूत्रव्याख्यार्थंयद्यग्निहोत्रस्येतिराद्धांतपाश्चात्यमपिप्रधानानामपिशतिचरणव्यवस्थायागुणत्वात्त्ववेदेनव्यवस्थास्या
दितिलोहितोष्णीषाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायानिरस्तत्वेनसर्वपत्तिणार्थानिष्टत्वान्नचैकफलत्वादितिवाक्तिकवक्ष्यमाणन्याये
नपौनरुक्त्यपरिहारार्थंतन्निरासेनानुष्ठेयपक्षस्यनिःप्रयोजनत्वात्कार्थइतिसूचयितुंप्राग्व्याख्यातं।नैकंकृगादिकमेवमुक्त
यंप्रत्यग्निहोत्रादिप्रधानंशिष्यतेयेनभिन्नविषयत्वात्समुच्चयःस्यात्तद्विकल्पस्त्वेककर्मणांसर्वत्रशाखानांविजिज्ञासायाशा ति
खानांव्यवस्थितत्वरूपविषयतयाविकल्पोऽसंभवत्यव्यवस्थितकर्मविकल्पाश्रयणस्याप्युक्तत्वाच्छाखानामेवविकल्पावग
तेरछिद्रवनमित्येवंसूत्रव्याख्यार्थंनचेत्याद्यंसाध्यमिदानींव्याख्यातुमाह प्रधानान्यपीति।स्वर्गकामादिशास्त्रैरर्थिमात्रमुद्दिश्य
विधीयमानत्वात्कर्मभेदपक्षेचाभिन्नविषयत्वाच्छाखानांविकल्पानापत्तेःस्याद्दोषपरिहारार्थंप्रतिचरणंशाखाव्यवस्था
कल्पनस्याप्युक्तत्वात्सर्वशाखास्थानिप्रधानानिसर्वान्पुरुषान्प्रतिकांक्षंतइत्युक्तेकाठकादिसमाख्यानियतव्यवस्थामाशंक्य

तं
२५ 25

यजमानानांप्राधान्यात्समाख्यानांप्रधाननियमंप्रत्यसामर्थ्यात्समाख्यायोगेपिनव्यवतिष्ठंतइतिसमाख्यासिद्धंक्तत्व
पीतिपरद्दष्ट्याध्याहारसहितेनोक्तंनतुसर्वपक्षनिष्ठायाः॥प्रतिचरणंकर्मव्यवस्थायाः॥किमर्थोनिरासस्तत्राशंक्याहतत्वेतिप्र
तिचरणमग्निहोत्रादिव्यवस्थानभ्युपगमेनिरपेक्षसाधनत्वेनसमुच्चयायोगादेकेनैवाग्निहोत्रादिनासर्वजसाफलसिद्धेः
शाखांतरीयाग्निहोत्राद्यानर्थक्यापत्तेर्विकल्पेनार्थवत्वंवाच्यंतत्रविकल्पेनार्थवत्वंकर्मैक्याभ्युपगमेनशाखानामेवव्य
वस्थितेः॥कठादिचरणैःप्रतिपद्यमानत्वेनाष्टदोषदुष्टनिमित्ताकुलत्वानापादकत्वाच्चकल्पितंचरततश्चायोनरुक्त्यमित्यवंपो
नरुक्त्यपरिहारश्चवनार्थप्रतिचरणंकर्मव्यवस्थानिरासस्तत्राशयः॥समाख्यावच्चसंज्ञा॥यदावलिन्नानामपिकर्मसद्भा
वातिविधीयतेतदायोस्माकमग्निःसोत्रसमाप्यतइतिकर्मभेदापेक्षसमाख्यापदेशायोगाद्योग्निःसोस्माकमत्रसमाप्य
तइत्यध्याहृतविशेषापेक्षश्चसमाख्यापदेशोवाच्यः॥लिन्नकर्मविषयत्वेचसमासस्यसमास्यायाध्याहृतविशेषापेक्षानर्थक्यापत्ते २५
रस्माकंनपक्ष्याप्तेः॥समाख्यांजातित्वेवंरूपाधेत्तावुद्धिरध्याहृतविशेषसमन्वताध्याहृतविशेषापेक्षाकर्मैक्यद्योतयतीत्यभिधानार्थमेत
स्मत्वंसमासेरापेक्षिकत्वञ्चसिद्धांतलिंगत्वोक्त्यर्थत्वेनावेतितात्पर्येणव्याख्यायासमासेरापेक्षिकत्वञ्चसिद्धान्तलिंगत्वोक्त्यर्थत्वेनाव्या

रोहेषित्यादिनापोह्निकत्वोक्त्यर्थसौत्रसंशब्दव्याख्यानायासमासेमैत्रायणीयापेक्षत्वालावोक्तिःसर्वव्याख्यातंततस्त्रानउ
गुणमाशंक्याकारश्लेषेणपाठांतरमाहअसमाप्तिवदिति।शिष्यतेसमाप्तिवदितिसूत्रसंहितायामकारप्रश्लेषेणापिच्छेद
संतवश्छेदोक्त्याप्तवितश्लसूत्रार्थमुपपादयति।कर्मेति।अवारोहशब्दव्याख्याःसर्वसंक्षेपतोलाघ्यंव्याचष्टे।अवारोहोनामे
ति।एकत्वेपिपराणिनिंदाशक्तिसमाप्तिवचनानि।यानिपुनर्वचनात्पराणिनिंदाशक्तिसमाप्तिवचनानिकर्म्मभेदेकारणा
न्युक्तानितान्येकत्वेथविरुद्धानीत्यभिधानार्थमेतत्सूत्रंव्याख्यातुंनहीतिनिंदापरिहारलाघ्यंतावद्व्याचष्टे।अयोन्येति।नन्व
दिताउदितवाक्ययोर्भिन्नविषयत्वेनावैकल्पिकतयाष्टदोषत्वपरिहारायव्यवस्थानपेक्षत्वात्प्रतिवरणंव्यवस्थाकल्पना
नुपपन्नेःसर्वत्रुरूषास्मृतिप्रामाण्याविशेषाउदिताउदितव[redacted]योरव्यवस्थितविकल्पापन्नेरपरिहार्याष्ट
दोषतेत्याशंक्याहतत्पक्षेपिचेति।कर्म्मभेदपक्षेतद्वाक्यानामपिभिन्नविषयत्वेनावैकल्पिकत्वात्प्रतिवरणंप्रामाण्यकल्पनाउ
पपन्नेःकर्म्मणामप्यव्यवस्थितविकल्पाविशेषाउलयोरुक्तन्यायदोषोनैकंप्रत्युद्धावनीयइत्याशयः।तथेत्यपशक्तिपरिहारला
घ्यंव्याचष्टेतथेति।एकशाखाविहितेष्वप्यंगेष्वभ्यादीनामशक्तेःसाधनसंपन्नानांचसर्वशाखाविहितेष्वपिशक्तेःपारख्या

वा· खाविहितानां च कल्पसूत्रादिभ्यो ज्ञानसंभवादित्याशयः॥ ननु सर्वशाखास्थांगोपसंहारो वक्तुरायाससाध्यत्वादशक्य
२६ इत्याशंक्याह स वेति। बहूनामंगानां सर्वशाखास्थांगानामंतरस्य भिन्नत्वात्कतिपयान्यत्वेपि न वक्तुरायासापत्तिरित्याशयः॥
26 शाखांतरेधिकांगविधावप्येकशाखार्थःसकाशात्सर्वशाखास्थांगानामंतरस्य स्तोकत्वाद्वक्तव्यशक्त्योरविशेष इत्यर्थः॥
प्रकरणविनियोज्यानामंगानां प्रतिप्रकरणं व्यवस्थितत्वेन तत्तच्छाखाध्यायिभिरेवानुष्ठेयत्वात् वाक्यविनियोज्यानामेव स
र्वशाखानुष्ठेयत्वावगतेः॥ स्तोकान्तरत्वं कैश्चिदुक्तं तद्दूषयितुमुपन्यस्यति केचिदिति। विध्युक्तिर्विधेयलक्षणार्थप्रधानस्य स
र्वशाखास्वभिन्नत्वात्कथं तावद्रूपप्रकरणपाठभेदादवगतेः॥ कथं प्राकरणिकानामंगानां व्यवस्थेत्याशयेन प्रश्नः सर्वव्य
वस्थामुपपादयति कृतइति। कर्मस्वरूपाभेदेपि फलसाधनत्वेन विधीयमानस्यैव कथंतावेत्यनेकश्चैक्योपि च तद्विधीनां
प्रतिशाखं भेदादेकविषयत्वाभावविकल्पमानानां प्रतिचरणं व्यवस्थितप्रमाणत्वावगतेर्विधेयत्वप्रयुक्तत्वेन कथं तावद्व्यापि
भेदात्पंचावत्तादिवन्नानुष्ठानत्वव्यवस्थयाव्यवस्थितांगग्राहकत्वोपपत्तेः प्रतिचरणं प्राकरणिकांगव्यवस्थानुक्तेस्तु नरा २६
शयः॥ श्लोकं व्याचष्टे शाखांतरेष्विति। प्राकरणिकांगव्यवस्थोक्तेः प्रकृतोपयोगमाह अत एवेति। उपयति नाविति। कर्मधर्मत्वेनां

गानामविशेषात्सर्वपुरुषानुष्ठेयकर्म्मार्थत्वप्रसंगेष्टं चावघातादिवत्पुरुषविशेषानुष्ठेयकर्म्मार्थत्वावेदकप्रकरणाभावेन श
ब्दांतरानुष्ठेयकर्म्मार्थत्वानिवारणाद्भिन्नानामपि च प्रकरणानामेककर्म्मणि विनियोजकत्वेन व्यवस्थापकत्वायोगात्प्राक
रणिकानामेककर्म्मांगानां संकर एव युक्त इत्याशयः। न च नेकेषां प्रकरणानामेककर्म्मांगविनियोजकत्वे नैकार्थ्यादिविक
ल्पापत्तेर्व्यवस्थापेक्षायां विधायकवचनस्य स्वाध्यायिनमेव प्रति प्रामाण्यावगतेर्व्यवस्थापकत्वं लभिष्यतीत्याशंकां निरा
सस्यन् श्लोकं व्याचष्टे प्रतिवेदमपि चेति। विधायकवचस्य करणानामप्रत्यक्षत्वेन स्वलाघवज्ञानाभावेनैकमपि पुरुषं प्रत्यनेकेषा
मयोग्यानपेक्षत्वेनानुवादत्वपरिहारसंभवात्प्रामाण्योपपत्तेर्व्यवस्थापकत्वायोगं दृष्टांतेन द्रढयितुं यथा प्रति वेदं लिंगं प्रकर
णं यद्यपि कर्म्मधर्म्मान्पुरुषस्य प्रदिशति तथापि वेदांतराध्यायिनं पुरुषं प्रमाणं न भवतीत्युक्ते श्लोकं व्याख्यार्थं कर्म्मेत्यु
क्तं। फलवत्कर्मविधिसंनिधावफलकर्मविधिपाठस्य प्रकरणत्वात्प्रतिशाखं च विधिभेदेन संनिधिभेदात्प्रकरणभेदे सति क
यमविशेष इत्याशंक्य यद्यपीत्युक्तं। कथं तर्हि शाखिनः परिहर्तव्येत्याशंक्याह सर्वा इत्यपि ति। तथैकस्मिन्नपीति समाप्तिपरि
हारं तात्पर्यं व्याचष्टे समाप्तिश्चेति प्रायश्चित्तं निमित्तेनोदितानुदितकालातिक्रमात्मकेन निमित्तेन प्रायश्चित्तं विधीय

पङ्क्तौ १ [illegible]

वा. मानं सेदकत्वेनेमित्य[illegible]नुलाघणार्थत्वेन तानद्यथा साधं स्त्वं व्याचष्टे अनुलाघणेति । उदितानुदितकालयोर्द्वयोरप्यभि
२७ क्रमे प्राप्तं यच्छिन्नं विधीयमानं यद्भेदकत्वेनोक्तं तत्केन चित्रिमिन्नेन कर्मणैकोऽप्युपपत्तेर्न भेदकमित्येवं सामान्यपरिहारार्थत्वे
नव्वर्थं व्याचष्टे सामान्येति । प्रक्रमाद्वा नियोगेन । संकल्पापरपर्यायप्रक्रमवशेन वैकल्पिकानामप्यंगानां यदेव संकल्पि
तं तदेवानुष्ठेयमिति नियमान्न दतिक्रमे कर्मणैकोऽपि प्राप्तं यच्छिन्नमविरुद्धमित्येवमनुलापितलेदहेतुपरिहारार्थं सामान्यप
रिहारोक्तिजनितविशेषसंदेहव्याहत्या विशेषपरिहारार्थं वैतत्सूत्रं प्रधानवशवर्त्तित्वेनांगानां प्रधानसंकल्पेनैवानुष्ठान
सिद्धेरंगानामसंकल्पनीयत्वादनुक्रमाशंकेयापपादयन्व्याचष्टे वैकल्पिकानामपि चेति । नैयमिकांगासंकल्प्ये प्रयोगमध्ये
किमिदं कुर्यामिदं वेति दोलायमानमतेः कालविलंबे पापत्तेः कर्मोपक्रमकाल एव वैकल्पिकानामंगानामिदमेव करिष्या
मीत्येवमंगीकरणीयत्वादंगीकृतसंकल्पस्यांगस्यातिक्रमे प्राप्तं यच्छिन्नं विधिर्युक्त इत्यर्थः । समाप्तिः पूर्ववद्वा यद्यथा ज्ञाते प्रती
यतां समाप्तेर्लिंगस्थानत्वरूपेण भेदहेतुत्वं सूत्रे दर्शपन्नितत्त्वैकत्वे पिपराणीत्यनेन दूषितत्वादापेक्षिकत्वरूपेण वैकत्वहेतुत्व २७
स्य समाप्तिवच्चेत्यनेन सिद्धांतितत्वादनर्थकमेतत्सूत्रमित्याशंक्याह । एकत्वेऽपीति । यथैकत्वेऽग्निसमाप्तिर्लिंगत्वेनोक्ता न तदी

नैविवेकल्पिकां गा संकल्प्ये — — ५

यकतिपयपदार्थसमाप्तिः तथात्वेदेग्ध्यग्निसमासे एव लिंगत्वेनोक्तत्वात्स्वशाखाधीताग्न्यंगभूतपदार्थापेक्षसमास्यभ्य
पगमेन दूषणोक्तिरयुक्तेत्याशंक्य समाप्तिवचनस्य व्याख्यायानुसारेण व्याख्येयत्वान्न्यायेनैकत्वावधारणान्न्यस्यैव समाप्तिः
साधिकानलेदस्येत्येतदभिधानायेदंसूत्रमित्याशयः ॥ नन्वग्निशब्दस्याग्न्यंगभूतपदार्थवाचित्वाभावात्कथं कर्मैकदेशाग्निसमा
प्तिवचनेनोपपत्तिरित्याशंक्य सर्वत्वादित्यवयवेनोपपत्तिरुक्तेत्याह तद्वचनस्येति ॥ एतमेव दावयवं यथा लाघवं तावत्सर्वशब्दस्या
रंभत्वाविद्वान्स्यपगमेन व्याचष्टे आरंभेति ॥ समासे रारंभापेक्षत्वान्नैमित्तायणीयेष्टावारोहान्तायांगपदार्थकलापमाव्याख्याय
समारब्धत्वान्नलक्षणार्थोग्निशब्दोवसीयत इत्याशयः ॥ यमनाथाव्याचष्टे अथवेति ॥ भाष्यकृता वषट्कमाद्वेति सूत्रेणारंभव
शाद्दैकल्पिकांगनियमोभिहितस्तु हिंस्यत्वात्समासे रारंभापेक्षत्वात्समाप्तिसमभिव्याहृतस्याग्निशब्दस्य यावदारब्धपदार्थ
कलापलक्षणार्थत्वोक्तेरस्पष्टावसरत्वमित्यर्थः सर्वशब्दस्यारंभत्वाविवंग्याख्यातं ॥ सर्वपदप्रयुक्तविरोधपरिहारसमर्थनार्थं वंश
चर्याश्च वयन्नुपसंहरति तस्मादिति ॥ लिंगमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्नहि तत्र कर्मचोदना तस्माद् द्वादशाहस्याहारच्यपदेशः स्यात्
यददीक्षितदर्शनंलेदलिंगमुक्तं तच्छेदपक्षेप्ययुक्तत्वात्पक्षविशेषसाधकमित्येवमाद्यस्त्रावयवं व्याचष्टे अदीक्षितेति ॥ सर्वे

वा० त्यनेनज्योतिष्टोमपश्चाङ्गावस्थ्यसर्वशाखास्थद्वादशाहशेषत्वमुक्तमुपपादयितुमाथमथ्य सर्वज्योतिष्टोमधर्मवं
२८ त्वाधर्कतोक्तं विवृणोतिताङ्कृ इतिनहीतिसूत्रावयवव्याख्यार्थं नहीतिसाथंव्याचष्टे नहीति। सामवेदेज्योतिष्टोमस्योत्य
न्नत्त्वमुपगमेयजुर्वेदोत्पन्नात्ज्योतिष्टोमात्तलेदः स्यान्नवासाविष्टज्ञतिशंवनायापरश्छेत्ध्नंक्तं। तस्मादित्यादिसूत्रावयवव्याख्या
28 र्थमतइतिसाथंव्याचष्टे तत्रेतिसामवेदेज्योतिष्टोमोत्पन्नत्वलावादध्वर्युवेदोत्पन्नानांज्योतिष्टोमानांलेदेसत्यविशेषात्सर्वे
षामेवषाथस्थ्य नियमेसत्येकंद्वादशाहस्य तिसर्वज्योतिष्टोमानांषाथस्थ्यायोगान्नद्वारासर्वेषांद्वादशाहानांज्योतिष्टोमपश्चाङ्ग
वनियमापत्तेः पक्षद्वयेदोषत्थ्यसाम्यान्नतपरिहारार्थं यदिङ्ग द्वादशाहेनदिदीक्षाणाय दिद्वादशाहेनादिदीक्षाणां द्वाह इतिच ५
रेणाध्याहारेणद्वादशाहस्यपक्षद्वयेप्युलयथाव्यपदेशः स्यादितपर्थोनेनदर्शितः। तस्मादितिसूत्रार्थोपसंहारस्ता थंव्याचष्टे
तस्मादिति। इष्येवावोदितत्वाद्विधीनामव्यवस्थास्या निर्देशाद्व्यवतिष्ठतेतस्मान्नित्यानुवादः स्यात् रावान्यारब्धेइष्येभूयैकाद
शिन्यासचोदितत्वात्संमानानपेक्षत्वेनसंमानविधीनांमध्येनकस्यचित्संसवः स्यात्। यदित्ययौ भूयैकादशिन्यानिर्देशः २८
स्यान्नतःकश्चित्संमानविधिः संलवेत्तस्मान्नातरिक्तेन दिदीतिवत्संमाननिषेधोनित्यानुवादत्वादेववचनेसोमादौ भूयैकाद

नित्यानुवादःस्यात्१

शिनीसद्भावेपिपक्षवेदिसंमानयोरथामेभ्यत्ररथाग्नमाग्नांतरालविधिर्न्नविरुध्यतइत्येवंयथासाध्यंतावन्मात्रमनुसाधण
स्वंव्याख्यातुमाह॥अथेति॥सेदपक्षेयद्यौयूपैकादशिन्याअभावात्पक्षमानतावेदिमाननादिशद्दोक्ता।रथाग्नमाग्नांत
रालतावनास्तीत्युक्तेपश्वेकादशिनीविधानादेवाविहितापियूपैकादशिनीप्रतिषेधानाङ्गन्निघ्यायायाङ्गविध्यतीत्याशंक्य
स्मर्यतेवित्युक्तं।यूपैकाश्रुतान्यायप्राप्तयूपैकादशिनीवा[illegible]धोदलावइत्याशयः॥नित्यानुवादप्रयोजनोक्त्यर्थंद्विवमपी
तिलाधंसंमाननिषेधानुवादस्यपश्वेकादशिनीविधानशेषत्वायोगादयुक्तमाशंक्ययूपैक्यविधायिवाक्योपलक्षणार्थंवि
पश्वेकादशिनीविधानोक्तेःयूपस्यन्याचष्टे॥एकेति॥यूपैक्यविधिस्तत्यर्थत्वोपपादनार्थंयदित्यादिनाधंपक्षसंमानेतावत्यपष्ट
वोक्तोदोषःवेदिसंमानेतुस्पष्टदोषालावेपियूपांतरालानांन्यूनातिरेकनिह्नवयेतिनैयत्यसंपादनायप्रोशनलक्षणस्यदोषस्य
परिहार्यत्वेनयूपैकादशिन्याउष्टत्वाद्यूपैक्यमेवप्रशस्तमित्येवमर्थत्वेनव्याचष्टे॥एकादशिन्यांहीति॥नवग्रौयूपैकादशिन्याअ
भावाकस्याचित्समानस्यालावेपिवाचमोमादौयूपैकादशिनीसद्भावेसंमानत्रयसमावेशः॥कर्मैक्येविरुध्येतेत्याशंकानिरास
र्थंवाचमोमादिष्वितितात्पर्यंपक्षसंमानस्यानिंदयावर्ज्यत्वावगमादनेकयूपत्वेपथमेपार्श्वेदोनीतस्यानंतरिषेधस्यानित्यानुवाद

वा० त्वेनपक्षसंमानविध्यत्वाद्वा द्वे दिसंमानोक्तेश्च जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयान्न ग्राम्यान्पशून्हिन
२६ स्ति नारण्यानित्यादिवद्विधेयात्मप्रशंसारूपत्वेन विधेययूपैकप्रशस्ततरत्वज्ञापनार्थत्वाद्वा द्वे दिसंमाननिंदार्थत्वावगतेर्द्वि
दोषत्रीतस्य निषेधस्यापि नित्यानुवादत्वावगतेर्द्वे दिसंमानस्यापि विध्यत्वाद्वा यूपैकादशिन्यां सत्यां रथाक्षमात्रांतरालत्व
२९ स्यैव निवेशाद्विरोध इत्येवं व्याचष्टे । पक्ष इति । पक्षद्वे दिसंमानयोरस्त्वावेतत्र कीर्तनं निरालंबनं स्यादित्याशंक्यासतोरपि जर्ति
लादिवदन्यस्तुत्यर्थं कीर्तनं युक्तमित्यभिधानार्थं नित्यानुवादत्वाद्वेति लाघवं स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं द्वे दिसंमानोक्तेः स्तुत्यर्थत्वं
दूषयति । इह द्विति । जर्तिलादाववनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यादि निंदाश्रुतिवद्द्वे दिसंमाननिंदाश्रुत्यभावात्संमान
विधिः स्यात् । अनुपपत्त्यावशाखांतरस्थयूपैकादशिनीविधानस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वाद्वा यूपैकादशिनीपक्षे द्वे दिसंमानविध्युप
पपत्तेर्न स्तुत्यर्थत्वकल्पना युक्तेत्याशयः । कथं तर्हि नित्यानुवादतास्य युक्ततोक्तेत्याशंक्याह । अत इति । नन्वेवमपि द्वे दिसं
मानरथाक्षमात्रांतरालत्वयोः कर्मैक्ये विरोधः स्यादित्याशंक्याह प्राकरणिकत्वाच्चेति । ज्योतिष्टोमे ह्यसावेव पश्वेकादशिन्या २६
विधानाद्यूपैकादशिन्याः प्राप्तेर्यौ विहितेति घयास्तिलावेपि पश्वेकादशिनी विहिता तद्विषयत्वं रथाक्षमात्रांतरालविधेर्विकृते

ष्योकंशि

ष्टमपिसत्वंव्यवधारणकल्पनयागामितद्यमित्याह सत्वमपीति। सा चेत्यनेननिश्चितरूपाद्देशेना विधानाद्इत्यान्तम
त्रांतरालत्वमेवव्यवस्थिष्ठतेत्येवंनिर्द्दिशादित्यवयवोव्याख्यातः॥ विहितप्रतिषेधात्पक्षेतिरेकःस्यात्॥ षोडशिग्रहण
घ्यत्रवतिष्ठेतेत्येवंनिर्द्दिशादित्यवयवोव्याख्यातः विहितप्रतिषेधात्पक्षेतिरेकःस्यात्॥ विहितत्वात्प्रतिषेधात्षोडशिग्रहणप
द्वैतिग्रहणामतिरेकःस्यादित्येवंतृतीयलिंगपरिहारसूत्रंव्याचष्टे वैकल्पिकमिति। सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात् ताम
र्द्धसोमयागानांज्योतिष्टोमप्रष्ठानांव नियमेनसारस्वतेद्वादशाहवत्पत्त्वद्येयेथानिष्टप्रथमयज्ञत्वनिमित्तषोडशिदर्श
नविप्रतिषेधाविशेषाद्यदाषोडशिनइतिकालभेदनिमित्तंषोडशित्वस्यादित्येवंचतुर्थलिंगपरिहारसूत्रंव्याचष्टे। सार
स्वतेपीति। मित्रावरुणयोरयनेसारस्वतसत्रविशेषयथामावास्यायामति रात्रः स्यात्तथादीक्षेरन्नमावास्यायामतिरात्रंस
स्थाप्यतदहरेववत्सानपाकुर्युःसंपन्नमामावास्येनेष्ट्वाजिन्वात्पौर्णमास्यांगाउपेयुःपौर्णमासेनेष्ट्वान्वारंभजिन्वामावास्यायामा
उपस्थपेयुरेवमावर्त्तयंतोब्रजेयुरित्यनेनवाक्येनप्रतिमासमेकस्मिन्पक्षेआमावास्याख्यकर्म्मविधानात्पक्षांतरेपौर्णमा
साख्यकर्म्मविधानात्षोडशिशब्दःपौर्णमासाख्ययोगिपक्षोपलक्षणार्थःसानान्यिशब्दश्चामावास्याख्यकर्म्मयोगिपक्षो

द्वषो॰ग्रहणपक्षे ४

कर्म्म

वा· पलक्षणार्थमपरस्य इत्येवमवश्यं पक्षद्वयेऽपि वक्तव्यमित्यर्थः। नतु कालभेदविवक्षायां पुरोडाशिनः सान्नाय्यिन इति कर्त
३० भेदव्यपदेशो न युज्येतेत्याशंक्याह सर्वतिहीति। उपचारात्कर्तृव्यपदेश इत्याशयः। अर्थमुपसंहरति तस्मादपीति। उपह
व्ये प्रतिप्रसवः। उपहव्यस्थले देसत्यतिदेशप्राप्तस्य हइ इत्यन्तरविकल्पनिवृत्तिः प्रतिप्रसवाख्या पुनः श्रुतिप्रयोजनं स्यात्। एकौ
30 षशास्त्राद्व्यप्रत्ययद्वात् पुनः श्रुतावपि विकल्पापन्नेऽर्न्तनिवृत्त्या। स्यात् प्रतिप्रसवः प्रयोजनमिति पुनः श्रुत्यानर्थक्यं स्या
दित्येवमनुलापणार्थं उपहव्ये हइ इत्यन्तरस्य पुनः श्रुतेन प्रतिप्रसवोऽस्माकं प्रयोजनं नेष्टो येन तदसत्त्वादानर्थक्यं स्यात् किन्त
न्यत् किंचिदित्येवं सामान्यपरिहारार्थं हेन ग्रंथं व्याचष्टे सामान्येति सामान्यार्थावाचनः श्रुतिशय इति लाघवाद्द्विगुणा व्यवस्था लक्ष
णपुनः श्रुत्यर्थानिमित्तवे नस्य हइ इत्यन्तरं दत्ता मिश्रेयमत्र सा समना द्विपंतीन शक्नोति पुरुषानेयोक्तुमित्यपरिहार्य लक्षणानु
तु चार्थादत्रासोऽजायमानस्वात्पक्षवदेव न दोषं जनयेत्। तथा हि। सकृदेवश्रुतो होमः क्रियमाणः पुनः पुनः शनश्शहेला
माध्वनेसामर्थ्यारोपितश्रमः। अथ मम दोषस्तवापि दोषः एव वक्तव्यो वा विशेषः। उच्यते। मम प्रतिदिनं सर्वस्वोदनार्थः समा
श्रुते। काम्यवत्स्वस्थ केष्टानवर्तते समाप्यते। मम जीवनसहितसायंप्रातः कालोपजनने हि सकलं कर्मक्षवानिराकांक्षेपु ३०
त्वेन यथालाघवं तावत्स्वयं व्याचष्टे अनुलापणमिति। ६

रुग्णे सति पुनरपि तादृक् निमित्तसंभवात् द्वितीयादिषु हष्टस्यानुष्ठानं तत्र च प्रतिदिनं कर्म्मसमाप्तेर्न्न्यास इति शङ्कां वदि
तुं । तद्यथा काम्ये यष्टफलश्चमार्थी पुनः पुनः पुत्रं ज्ञेन तस्य न्यासः स्यमेतत्कर्म्मेत्येवं द्विर्जायते तत्रेथाति । तत्र पुनर्ज्जीवितप
रिमितकालविधानत्वात् कर्म्मणो परिसमाप्तेर्वैदेत्वाय वादिय हा न्यास उत्पमनुष्ठानं तत्रैव तत्तया वर्ज्जीवचोदना कृतामि
त्या पत्रमत्यासविधानं न त्वर्थादन्यास इति । सत्यमेतत्त्रैनैव तु लक्षणमेव यथाश्रुतिरेव स्यात् । तदुक्तं यच्छ्रुत्युपरोधेन प्रकरणं
वाधित्वा जीवनसुदृश्य होमयागविधानात् कर्त्तृधर्म्मविधिरित्युपपन्नं ॥ ॥ लिंगदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत तत्र चा
नर्थकमन्यत्स्यात् ॥ ॥ अतिपत्तिनिमित्तश्च धर्मातिक्रमो विधीयते जीवनपरिमितस्य दर्शपूर्णमासयोः कालेन वतदतिक्रमः क
थं चिदपि संभवति । प्रक्रमेण हि कर्मकालं स्पृशदनतिक्रान्तमित्या विधीयते न च कश्चिदपि दर्शपूर्णमासीयाजी सन्प्रक्रममाणएव
जीवनमतिलंघयति । न त्वसौ दर्शपूर्णमासयाजी स्यात् । अथ स्वकालापरिसमापनमतिपादनमुच्येत न तथापि सूत्रस्यातङ्गवती
त्यनर्थकमेव प्रायश्चित्तविधानं मत्यन्ते उपशतिमासं दर्शपूर्णमासप्रक्रमसमाप्तो जीवनेनिमित्ते विधानात्संभवति अतिक्रमः स्व
उत्तरकालस्य प्रायश्चित्तविषयत्वेन । न तु चरमेव पत्ते पिशतिमासमन्यासा श्रुप्रगमात्तदतिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तविधानेऽति

वा· ष्यति। न शक्यमेवं वदितुं। यत्र हि निमित्तेयज्ञो दितं तेन तत्र वितथं नयथेष्टमिह दर्शपौर्णमास्यमावास्यातिपन्नेर्निमित्तत्वेन श्रु
३१ तानवास्यामस्त्र ढ्वाच्यः प्रथानयहास्यामः कश्चिज्जायातिष्ठेमवाच्यशाखेनजीवितपरिमिताध्या इथ ... पुनः श्रुति।रि
तिस्त्रार्थः प्रतिलातिसवसंस्थाश्रुत्यानर्थक्यापत्तेरुक्त इति मत्वोपलक्षणार्थत्वं तावच्छब्दस्य व्याचष्टे संस्थेति।
31 संस्थासामदक्षिणा विशिष्टयागविधानरूपे कल्पेयनी ध्यायात्यार्षिकपरस्पर नियमावगमे सामश्रुतेः प्रामार्थत्वानि सति
भिन्नपरत्वं प्रतीयमानमविशेषाद्दुलयद्यथवस्थार्थ इतीयत इत्याशयः। वशब्दार्थं वा शब्दः प्रत्ययं वा विदर्शयति। शाखांत
रविहितांगाद्वादेनतद्धर्मविधानं शाखांतराधीतस्य स्वमंत्रस्य स्वशाखाधीतेन मंत्रेण सह विकल्पवचनमन्योन्यधर्म्म
सांकर्यं स्ववयव सर्वशाखा प्रत्ययमेकं कर्म्म द्योतयतीत्येवं सिद्धान्तलिंगोक्त्यर्थं सूत्रं व्याचष्टे शाखांतरेति। सर्वलिः शा
खालिः प्रत्ययोज्ञानं यस्येति समासार्थः। अपि नाकमसंयोगाद्विधिपृथक्त्वमेकस्यां व्यवतिष्ठता सर्वशाखाविहितांगोप
संहारलक्षणसिद्धान्तप्रयोजनात्क्षेपार्थमेतत्सूत्रं व्याचष्टे प्रतिशाखमिति। एकैकस्यामितिवीप्सा प्रतिशब्देन स्त्र वितात्र
तवोवै प्रयाजा इत्यादावपि न शाखांतरप्रयाजाद्युक्तवादः किंतु स्वप्रयाजादिविधिरिति स्त्र वनार्थं विधिपृथक्त्वोक्तया कर्म ३१

कृत्यत्वाविशेषान्नियतोक्ताकालयोरपिक्रमोक्त्योपलक्षणं स्वयम्हेवर्थं द्याचष्टे तथा सति हीति। कालोयास्तु निर्माणलक्षण
श्रुत्वी ह्यादिलक्षणश्चनबाधिष्यत इति वशहेनसूचितं। विरोधिनां चासंयोगादेककर्मत्वसंयोगादिविधीनां सर्वकर्मप्रत्ययश्च। स्यात्
सर्व कार्मैकोसमतिशाखास्थानां विधेयानामंगानां विधिशब्दोक्तानां तेनैकेनैवकर्मणा संयोगावगते विरोधिनां क्रमकानर्थक्यात्
नामसंयोगात्सर्वशाखाविहितानामंगानामेककर्मांगत्वप्रत्ययस्त्वेवं सिद्धांतप्रयोजनसमाधानार्थं स्वे विरोधिनामसं
योगादितिहेतुमुपपादयितुमाह यद्वेति। क्रमादीनां पदार्थधर्माणांकालला विज्ञानदेतुरोधश्च नितांतशिष्टाकोपाधिकरणे
कृत्यादितेत्याशयः॥ शिष्टाकोपाधिकरणेकृत्यादितेत्याशयः॥ शिष्टाकोपाधिकरणे न तत्रैव तु नरुक्तं स्यादित्याशंक्य तेने
नैवेति स्वाभ्युक्ताज्ञात्यो नरुक्तं परिहरति नेति ननु तेषु दर्शनादिविरोधस्यात्येनानवतापि वाकारणाग्रहणे प्रयुक्तानि सतीयेरन्नि
ति सिद्धान्तसूत्रसमाधिपत्त्रे सूत्रोक्तात्यौनरुक्त्यं स्यादित्याशंक्याह तत्रैवेति। शब्दार्थ... क्रमादिसंयोगाभावेनहोक्तेनसि
द्धो विरोधाभावस्तत्र हेतुत्वेनोक्तोन त्वपादितद्व्याशयः॥ तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहाररूपाच्छ्याचष्टे तस्मादिति। तदेवेत्यनु
नैकंवेति सिद्धान्तसूत्रार्थोपसंहारः॥ नकथंचिदित्यनेन नामादिलेदहेतुनिरासोपसंहारः॥ नकारणमित्यनेन शाखान्तरस्थैर

सूत्र... स्यविरोधि २   ६३

वा॰ दकवंनिराकोपसंहारः४ ॥अध्यायार्थमुपसंहरति॥ एवमिति॥ शब्दान्तरादिप्रमाणिकाभेदमिद्धिर्मशाखान्तरक्षमाणिकेत्येव

३२ कार्यर्थः४॥ ॥ ॥इतिश्रीमत्त्रिकांडमीमांसामंडनपंडितवसंतसोमयाजिसद्धर्माधवात्मजसहसोमेश्वरकृतौतंत्रवार्त्तिकव्या

ख्यायांसर्वानवद्यकरण्यांन्यायसुधाख्यायांद्वितीयस्याध्यायस्यचतुर्थःपादःसमाप्तः॥ ॥श्रीसिद्धेश्वरार्पणम॥ ॥ग्रंथ ८५०॥

५२८

३२